

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТИЛШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Шарифа ИСКАНДАРОВА

ЛЕКСИКАНИ
МАЗМУНИЙ МАЙДОН АСОСИДА
ЎРГАНИШ МУАММОЛАРИ

Тошкент.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

«Фан» нашриёти.

1998

Сўнгги йилларда тилшуносликда системавий тадқиқотларга жиддий эътибор берилмоқда. Мазкур рисолада ҳам тилга систем ёндашувнинг бир кўриниши бўлган майдон назарияси муаммолари, шунингдек, идеографик луғатлар яратиш тамойилларини белгилаш, оламнинг бир бутунлиги ҳамда унинг тилда намоён бўлиши масаласини ёритиш кўзда тутилади.

Рисола тилшунос-олимлар, аспирантлар, филология факультети талабаларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
А. НУРМОҢОВ

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, профессор
А. МАТҒОЗИЁВ
филология фанлари номзоди
Ҳ. ШАМСИДДИНОВ.

И 4602000000 — з — 250/98
М 355 (04) — 98 Рез. 98 С
№ 5—648—02550—5

Ўзбекистон Республикаси
ФА «ФАН» нашриёти,
Ш. Искандарова, 1998 йил.

ОЛАМНИНГ БИР БУТУНЛИГИ ВА УНИНГ ТИЛДА АКС ЭТИШИ

Олам бир бутун системадир. Унинг системалилиги шундаки, у ўзаро шартланган, бир-бирини тақозо этувчи элементлар муносабатидан ташкил топган яхлитликдир. Бу яхлитлик кичик бутунликларга бўлинувчанлик хусусиятига эгадир. Бизни қуршаб турган оламни ташкил этган элементлар маълум умумий белгилари асосида синфларга бирлашади ҳамда синфга бирлашган элементлар шу синф таркибида бир-биридан фарқли белгиларига кўра ажралади. Бутун элементлари бутунликлар доирасида ўзаро шартланган ва зидланган муносабатда бўлса, айтиш чоғда, бутунлик билан бутунлик катта бутунлик доирасида унинг элементлари сифатида ўзаро шартланган муносабатда бўлади. Шундай қилиб, объектив олам оддийдан мураккабга қараб синфларга бирлашувчи ва айтиш пайтда, бўлақларга бўлиниш хусусиятига эга бўлган мураккаб системадир. Масалан, ҳайвонот олами тирик мавжудотлар синфида ўсимликлар дунёси, инсоният дунёси каби синфнинг элементлари билан ўзаро шартланган ва зидланган муносабатда бўлса, тирик мавжудот учун бўлақ вазифасини бажарадиган ҳар қайси қисм ўзи майда элементлардан ташкил топиб, уларни бирлаштириб, ундан кичикроқ бутунликни, нисбий кичик системани ташкил этади.

Жумладан, ҳайвонот олами турли белгиларига кўра турли гуруҳларни ташкил қилади: сут эмизувчилар ва сут эмизмайдиганлар; оёқ билан юривчи ва судралувчилар; сув ҳайвонлари ва қувқлиқ ҳайвонлари ва бошқалар.

Объектив оламнинг бу бўлиниши инсон онгида умумлашган тарзда акс этади. Тўғрироғи, инсон объектив олам элементларининг умумлашган образини онда акс эттириш ва уларни умумлаштириш жараёнида ҳар қайси олам предметининг умумий ва хусусий белгиларини ажратади. Бошқача айтганда, инсон оламни ҳиссий билишдан унинг умумлашган образлари орқали ақлий билишга, рационал билишга ўтади.

Кейинги йилларда фалсафа ва табиатшунослик олдида ҳар қайси система бирликларини ўз ичида ва бу системани бошқа системалар билан муносабатда ўрганиш, системанинг моҳияти, унинг турлича кўринишларини очиш, умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаш, тасниф этиш ҳамда

системанинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқасини белгилашдек вазибалар қўйилаётганлигини таъкидлаган ҳолда, В. Г. Афанасьев «Ҳозирги замон фани ва тажрибаси тўла тасдиқлаштири, бизни қуршаб турган моддий ва маънавий муҳит алоҳида-алоҳида предмет, ҳодиса, жараёнлардан эмас, балки ўзаро боғлиқ бўлган объектлар йиғиндисидан ташкил топган ва у бир бутун, систем тузилманинг муайян бир тури эканлигини кўрсатиб ўтади».¹

Ҳақиқатан ҳам, система тушунчаси ўз ичига маълум объектларнинг бирлашиши ва уларнинг ўзаро муносабатини олиши кузатилади. Система доирасига кирган объект шу системанинг элементи ҳисобланади.

Илмий адабиётларда системанинг 40 га яқин таърифи мавжуд. Жумладан, Л. Берталанфи фикрича, ўзаро муносабатда бўлган элементлардан ташкил топган бир бутунликдир. В. М. Солнцев эса «Система ўзаро муносабатда бўлган элементлар мажмуасидан иборат бир бутун объектдир», — дейди. Барча таърифларда системага хос қуйидаги асосий белгилар кўрсатиб ўтилади:

- 1) система — бир бутун объект;
- 2) система — бир бутун объект элементлари;
- 3) элементлар ўртасида муносабат мавжуд.²

Бироқ ҳар қандай ўзаро муносабатда бўлган элементлардан ташкил топган бир бутунлик системани ташкил этавермаслиги, шунингдек, системани ташкил этган бир бутунлик ўзаро муносабатда бўлган элементларнинг оддий йиғиндиси эмаслиги бугунги кунда аниқ кўриниб қолди. Яъни, системани ташкил этган бир бутунлик унинг элементларида мавжуд бўлмаган янги сифатга ҳам эга бўлади. Таъкидлаш жоизки, бир бутун система уни ташкил этган қисм (компонент)ларга ҳам фаол таъсир этади, ўз табиатига мос тарзда уларни қайта шакллантиради ва бунинг натижасида қисмлар муайян ўзгаришга учрайди. Элементлар бир бутун системага киргунга қадар бўлган айрим хусусиятларини йўқотиши, айрим хусусиятларга эга бўлиши мумкин.³

1. Афанасьев В. Г. Системность и общество. М., 1980, стр. 3.

2. Нурмонов А. Н. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. Тошкент, 1989, 5-бет.

3. Афанасьев В. Г. Юқоридаги асар, 26-бет.

Жумладан, атом ядроси нейтрон ва протонлардан ҳосил бўлса-да, бу элементлар бир бутун таркибида янги сифатга эга бўлади, яъни эркин нейтрон беқарор бўлиб, нисбатан қисқа яшайди, ammo атом таркибида у барқарор белгига эга бўлади.

Шундай системалар борқи, уларни ташкил этган элементларнинг ўзгариши бутун системанинг ўзгаришига олиб келмайди, бундай системалар сумматив системалар дейилади.¹

Системани ташкил этган элементлар хусусиятига кўра икки асосий системадан иборат бўлиб, биринчиси материал система, иккинчиси идеал система саналади.

Ўз хусусиятига кўра чексиз ва хилма-хил бўлган материал система ўзаро маълум муносабатда бўлган материал элементлардан ташкил топади. Ушбу системани ҳосил қилган элементлар ва уларнинг ўзаро алоқасидан ташкил топган моддий жисмларни, тирик организмларни кирита оламиз.

Материал системанинг субстанциясини системани ташкил этган материал элементлар йиғиндиси ҳосил қилади. Бу системада уни ташкил этган элементлар ўзларининг физик ҳоссалари билан муайян аҳамият касб этадилар.

Идеал система эса маълум муносабатлар билан боғланган идеал объектлар бўлиб, улар инсон фаолиятидан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Жумладан, илм-фандаги тушунчалар системаси идеал система ҳисобланади.

Инсоннинг тафаккур фаолияти ҳисобига юзага чиқади-ган идеал система ташқи оламнинг намоён бўлиш шакли саналади. В. М. Солнцев таркибидаги материал элементлари ўзининг субстанционал хусусиятлари туфайлигина эмас, балки уларга юклатилган хусусиятлари туфайли система учун қимматли бўлган материал система иккиламчи материал система эканлигини таъкидлайди.²

Инсоннинг алоқа воситаси сифатида вужудга келган тил ҳам белгили ва семиотик системалар таркибига киради. Ф. де Соссюр тилнинг белгили табиатини ёритиб, белги назарияси билан шуғулланувчи алоҳида фан — семиология

1. Собиров Э. Принципы целостности в системе научного познания. АНД, Ташкент, 1982, стр. 9.
2. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М., 1971, стр. 15.

фанининг (тилшунослик ҳам унинг таркибига киради) мавжуд бўлишини алоҳида кўрсатиб ўтган эди.¹

Шу кунга қадар лексемалар семасиологик планда — «шаклдан маънога» тамойили асосида ўрганилганлиги туфайли лексикани онгда парадигмалар сифатида акс этган объектив оламни тилда қандай ифодасини топганлиги масаласи тадқиқотчилар назаридан четда қолди. Ана шуни ҳисобга олиб, ҳозирги кунда тилшуносликда ономасиологик пландаги ишларга катта эътибор берилмоқда.

Л. А. Новиков тил лексик системасини ўзаро мураккаб муносабатда бўлган бир қанча «сўз — тушунчалар» тўплами сифатида тасаввур этиш мумкинлигини эътироф этади ва белги ҳамда элементлар маънодан ташкил топган бундай бирликлар мажмуаси тилдан ташқаридаги борлиқни акс эттирувчи мураккаб мозаика деб аталишини таъкидлайди.²

Ономасиологик планининг ўзига хос хусусияти шундан ibоратки, объектив оламдаги макро ва микро оламларнинг тилда қандай ифодасини топишига эътибор қаратилади. Бунинг натижасида ҳар қайси тилнинг ўзига хос ифода имкониятлари очилади.³ Худди шуни ҳисобга олиб, тилни майдон сифатида ўрганишга диққат қилинади.

Ўзбек тили лексикаси ҳам объектив оламнинг система эканлигини ифодаловчи системадир. Шунинг учун ҳам ўзбек тили лексик системасини онгда акс этган объектив олам системасининг ифодаловчиси тарзида ўрганиш катта аҳамиятга эга.

Шу кунгача ўзбек тилшунослигида ўзбек тили лексикасини семасиологик планда — «шаклдан мазмунга» тамойили асосида ўрганишга эътибор кучайтирилди. Грамматик планда эса объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг белги, хусусият, ҳаракат, ҳолатларнинг номлари муайян сўз туркумлари доирасида ўрганилди. Бу эса ўзбек тилини борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни онг орқали қандай ифодалай олиш имкониятларини очишга ҳамда онгимиздан ташқаридаги объектив оламнинг системалилиги онг орқали

-
1. Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в современной лингвистике. М., 1975, стр. 44.
 2. Новиков Л. А. Семантика русского языка. М., 1982, стр. 70.
 3. Павлович Н. В. Парадигмы образов в русском поэтическом языке. — ВЯ, 1991, № 3, стр. 107.

тилимизда қандай ифодасини топишини аниқлашга маълум даражада монелик қилади.

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида сўнгги даврларда системавий тадқиқотларнинг кўпаяётганлиги лексик системани семасиологик планда ўрганиш билан биргаликда, онома-сиологик планда ўрганиш ҳам эътиборни жалб этаётганли-гидан далолат беради. Жумладан, И. Қўчқортоевнинг «Сўз маъноси ва унинг валентлиги», Р. Расуловнинг «Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентлик-лари», Э. Бегматовнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари» асарларида лексик парадигмаларга эътибор қаратилганлиги, гипонимия ва градуонимия (дара-жаланиш) ҳодисаларига бағишланган диссертацияларнинг майдонга келганлиги, қариндош-уруғчилик, касб-кор белги-сига кўра ўзбек тили лексемаларини муайян парадигмада монографик планда ўрганилиши фикримизнинг далилидир.¹

Шундай бўлишига қарамасдан, ўзбек тили лексикаси-нинг мазмун жиҳатдан қандай мазмуний майдонлардан (парадигмалардан) ташкил топганлиги, бу мазмуний май-донларнинг ички тузилиши ва тузилиш бириликларининг ўзаро муносабати, ҳар қайси майдонларнинг узвий боғланиши каби масалаларни ўрганиш ҳамон ўз тадқиқотчисини кутмоқда. Бу масаланинг ойдинлаштирилиши эса ўзбек тили лексикасини объектив олам системасига бўлган муно-сабатини тўла ёритишга имкон беради.

Тилни система сифатида ўрганиш Ф. де Соссюр кўр-сатганидек, лисоний бириликлар ўртасидаги муносабатни очишга қаратилмоғи лозим. Лисоний бириликлар эса ўзаро парадигматик, синтагматик ва поғонади (иерархик) муносабатлардан ташкил топади.

-
1. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент, 1977; Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент, 1989; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1995; Бозоров О. Ўзбек тилида даража-ланиш. ДДА. Тошкент, 1997; Мирзақулов Т. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари. ДДА. Тошкент, 1994; Абдиев М. Аффиксальный способ образования названий лиц в узбекском языке. АҚД. Ташкент, 1991; Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной харак-теристики лица в узбекском языке. АҚД. 1992 ва бошқалар.

Маълумки, дастлабки икки муносабат Ф. де Соссюрнинг диққатини жалб этган ва «Умумий лингвистика курси» асарининг маъзини ташкил этган эди. Ўзбек тили лексикасини ҳам система сифатида ўрганар эканмиз, умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик сингари диалектик категорияларнинг тилда ўз ифодасини топишини эътиборга олишимиз жоиздир. Бу категорияларни эътиборга олиш нутқий фаолиятга тил ва нутқ диалектикаси асосида қарашни талаб этади.

Сўнгги йилларда тилшуносликда моҳият ва ҳодиса тушунчалари ҳамда улар замиридаги **инвариант** ва **вариантлик** атамалари жуда кенг қўлланиладиган бўлиб қолди. Қатор фанларда бу тушунчаларнинг ўзига хос ўрганилиши, табиий равишда, тадқиқотларда турлича фикрлар, йўналишларнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Инвариант назариясининг вужудга келиши гносеология учун катта аҳамиятга эга бўлди. Чунки у инъикос назариясини чуқурлаштирди ва унга аниқлик киритди.¹

Инвариантлик тушунчасининг ҳамда инвариантлик тамойилларининг атрофлича ўрганилиши қатор фанлар доирасида кузатилади.

Г. С. Шцур таъкидича, бир-бирига ўхшаш гоё ва тушунчалар бир вақтнинг ўзида алоҳида-алоҳида бирлик билан номланади. Шунинг учун барча соҳа тадқиқотчиларининг изланишлари маълум босқичда алоҳида соҳа ёки фан учун хос бўлган қонунларга нисбатан умумийроқ бўлган қонуниятларнинг вужудга келиши билан муҳимдир. Бундай тамойилларга муайян объектда у ёки бу хоссаларнинг бошқа хоссалар ўзгаришидан қатъий назар, узоқ вақт ўз хусусиятини сақлаб қолиш тамойили бўлган инвариантлик тамойили ҳам киришини кўрсатади.²

Инвариант тушунчаси дастлаб математика доирасида ўрганилиб, кейинчалик тилшуносликка ўтган деган қарашга қарши чиқиб, Р. Якобсон бу тушунча Қозон тилшунослик мактабида математика билан бир вақтда юзага келган, деб ҳисоблайди. Таъкидлаш керакки, гарчи бу тушунча математика доирасида олдинроқ юзага келган бўлса-да, бу билан унинг моҳияти ўзгармайди.

1. Илларионов С. В. Гносеологическая функция принципа инвариантности. — Вопросы философии, 1968, № 12, стр. 91.
2. Шцур Г. С. Теория поля в лингвистике. М., 1974, стр. 221.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб математикада қўлланилиб келинган бу тушунча Ф. Клейн номи билан боғланади. Машҳур физик олим А. Д. Урсул эса физик ҳодисалар замирида инвариант назариясини очиб берди. Урсулнинг инвариантликнинг алоҳида турлари турлича ўзаро таъсир (ёки алоқалар) асосида мавжуд эканлигини ёритиши, инвариантлик тамойили турли хил табиатга эга бўлган ҳодисаларнинг умумий хусусиятлари воситасида бирлашиш тамойили сифатида талқин этиши¹ инвариантликни гносеологик тамойил деб қарашга етарли асос бўлади.

Инвариантлар назариясига кўра, бевосита нисбий обрзлар инсон ҳиссий органлари билан қабул қилинган объектнинг акси бўлади. Объект акс этишининг ҳақиқийлиги шунда кўринадики, инвариантлар объектларнинг характеристикасидир, бу характеристикалар субъект ва ташқи ўзгаришларга боғлиқ эмас.

Инвариант тушунчасини оддийроқ тарзда ифодалаш учун Гегелнинг биз олма, ўрик, гилосни тановул қиламиз, бироқ мевани истеъмол қила олмаймиз, деган фикрини келтириш ўринлидир.

Р. Якобсон фикрича, инвариантлик муаммоси замонавий тилшунослик ривожининг асосий тушунчаларидан саналади.

Инвариант атамаси тилшуносликда, жумладан, шундай таърифланади: «инвариант; тил абстракт системасининг унинг аниқ юзага чиқишидан ажралган тарзда бўлган элементи сифатидаги эма»²

Инвариантлик хусусияти маълум нарсани шунга ўхшаш бошқа нарсада мавжуд бўлган умумий хусусиятини кўрсатади. Вариантлик эса инвариант хусусият билан бирсинфга бирлашган предметлардан фақат биттаси учун хос бўлган хусусиятни намоён қилади.³

1. Урсул А. Д. Теоретико-познавательное значение принципа инвариантности. — Сб. «Симметрия, инвариантность, структура» (Философские очерки). М., 1967, стр. 272.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, стр. 176.
3. Нурмонов А. Лисоний бирликларда умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, 1-сон, 42-бет.

Вариантлар ўртасидаги ва инвариантнинг вариантлар билан муносабати турлича тушуниш натижасида тилшуносликда инвариант-вариантлик тушунчаларини турли ҳолда талқин этиш юзага келди.¹

Лексик сатҳда инвариант лексема бўлиб, лексемалар бевосита кузатишда лексик-семантик вариантлар — ЛСВ ҳолида намоён бўлади. Ҳар қайси ЛСВ лексеманинг барча шакли, яъни моддий қиёфасини ва семаларини эмас, балки шакли ва маъноларидан биттасини гавдалантиради. Баъзи лингвистлар, жумладан, Ш. Раҳматуллаев мазмуний вариант учун **семема**; шаклий инвариант учун **лексема** атамаларини тавсия қилади.² Демак, вариантларни ҳам маъно ва шакл жиҳатидан фарқлаш лозим бўлади.

Қисқаси, тилнинг барча соҳалари учун умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси амал қилади. Умумийлик, моҳият—инвариант хусусийликлар, вариантлар орқали намоён бўлади. Инвариант ва вариантлар бир қатордаги ҳодисалар эмас, балки турли қатордаги, икки босқичга мансуб ҳодисалардир. Инвариантнинг намоён бўлиш шакллари вариантлар экан, демак, инвариантлар — вариантлар умумлашмасидир. Вариантлар қаторида ҳеч бири бошқасига инвариант бўла олмайди. Меъёр ва инвариант тушунчалари бошқа-бошқа тушунчалардир.³

Бевосита сезги органларимизга таъсир қиладиган, муайян моддий шаклга эга бўлган реал ҳодисалар нутқий бирликлар саналади. Нутқий бирликлар муайян физик хоссага эга бўлиб, муайян макон ва замонда, муайян нутқий вазиятда талаффуз қилинувчи ва қулоғимиз билан эшитувчи бирликлардир. Бевосита кузатишда берилган ана шундай нутқий бирликларнинг ақлий билиш даражасида, умумий тил белгиларини характерлаш учун имконият яратади.

Тил ва нутқ ўзаро моҳият ва ҳодиса, умумийлик ва хусусийлик диалектикасини кўрсатувчи ҳодисалардир. Тил умумлашма сифатида нутқ орқали намоён бўлади. Нутқ эса тил бирликларини мавжуд қоидалар асосида ишлатиш—

1. Бу хусусда қаранг: Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. М., 1960, стр. 52; Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. М., 1961, стр. 217—218.
2. Раҳматуллаев Ш. Семема — мустақил тил борлиги. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, 5-сон.
3. Нурмонов А. Лисоний бирликларда умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, 1-сон.

фаоллаштириш маҳсули ҳисобланади. Тил кишилар онгида мавжуд, нутқ эса фаолият билан боғлиқдир.¹

Тил birlikлари чегараланган бўлади, нутқ birlikлари эса аниқ чегара билан белгиланмайди.²

В. В. Виноградов таъкидлашича, «Тилни махсус қурилма, ўзаро боғланган элементлар системаси сифатида тушуниш нутқнинг ижтимоий ҳаракатининг барча ҳодиса ва кўри-нишлари, ижтимоий нутқ фаолияти билан боғлиқ барча шакллари, турлари ва далилларини қамраб олмайди».³

Демак, тил birlikлари бевосита кузатишда берилган ҳодисалар замирида яширинган, маълум макон ва замондан шу билан бирга, нутқий вазиятдан узилган ижтимоий-руҳий моҳиятдир. Бошқача айтганда, тил birlikлари умумийликлар бўлса, нутқий birlikлар хусусийликлардир.

Ф. де Соссюр ва унинг издошлари қиммат жиҳатдан бир хил бўлган тил birlikларининг ўзаро ассоциатив муносабатини парадигматик муносабат сифатида ўргандилар ва маълум тил birlikларининг умумий белгиларига кўра парадигмаларга бирлаштирдилар. Тил birlikларини маълум умумий белгиларига кўра муайян гуруҳларга бирлаштириш парадигма саналади. Бир парадигмага мансуб бўлган аъзолар умумий белгига эга бўлиши билан биргаликда, ҳар қайсиси бир-биридан фарқ қиладиган хусусий белгиларига ҳам эга бўлади. Хусусий белгиларига эга бўлиши парадигма аъзоларининг ўзаро зидланишига ва алоҳида тил бирлиги сифатида тил системасида яшашига имкон беради. Бу шуни кўрсатадики, муайян умумий белги остида бирлашган парадигма аъзолари ўзаро фарқловчи белгилар мажмуасидан иборат бўлади. Демак, ҳар қайси парадигма аъзоси муайян структурага эга бўлади.

Парадигматик муносабат аъзолари имконият тарзида тил эгалари онгида мавжуд бўлади. Ҳар бир парадигма аъзоси бевосита кузатишда, яъни нутқ жараёнида турли нусхаларда, турли хил вариантларда намоён бўлади. Демак, ҳар бир парадигма аъзоси бевосита нутқ жараёнида намоён бўладиган турли хил вариантларнинг умумлашмаси — инварианти саналади.

1. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М., 1933, стр. 207 — Бу ҳақда қараи: Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории. М., 1977, стр. 145.
2. Что значит знать язык и владеть им. Л., 1989, стр. 19.
3. Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, стр. 34.

Парадигма аъзолари нутқ жараёнида ҳар қайси тилнинг муайян қонун-қоидалари асосида ҳамда парадигма аъзосининг маъноси доирасида бошқа парадигма аъзосининг варианты билан синтагматик муносабатга киришади. Синтагматик муносабатда муносабатга киришувчи лисоний бирликлар танланиш хусусиятига эга бўлади, яъни ҳар қандай қиммат жиҳатидан бир хил бўлган лисоний бирликлар эмас, балки мазмуний мувофиқлашган, маъно тақозо этган икки парадигма аъзоси вариантларигина синтагматик муносабатга киришади. Синтагматик муносабатга парадигма таркибидаги инвариант ўзининг барча вариантлари орқали эмас, балки битта варианты орқали муносабатга киришади. Масалан, **гапирмоқ** лексемаси «бирон фикрни бошқасига товушлар мажмуаси орқали ифода қилмоқ» семаси воситасида фақат шахс семасига эга бўлган предмет билангина синтагматик муносабатга киришади. **Чайнамоқ** лексемаси

1) «маълум бир емишни тиш орқали майдалаш» ёки «резинани тиш орқали эзгилаш»;

2) «ёмонламоқ»;

3) «эзмаланмоқ»;

4) «муайян бир моддани ўрамоқ» сингари лексик-семантик вариантлар умумлашмаси — инварианти саналади. Бу лексик-семантик вариантлар алоҳида-алоҳида тарзда синтагматик муносабатга киришадилар ва ҳар қайси лексик-семантик вариантнинг бир неча парадигма аъзоларининг варианты бўлиб келиши мумкин.

Биринчи семаси билан **смоқ, ғажимоқ, кавшанмоқ** лексемалари билан; иккинчи семаси билан **ёмонламоқ, ғийбат қилмоқ** лексемалари билан; учинчи семаси билан **эзмаланмоқ, минғирламоқ** сингари лексемалар билан; тўртинчи семаси орқали **ўрамоқ, чувамоқ** лексемалари билан бир парадигмага бирлашади ва ҳар қайси вариант алоҳида-алоҳида субъект валентлигига эга бўлади.

Биринчиси, чайнаб озиқланувчи субъект — одам ёки ҳайвон; иккинчиси — одам; учинчиси — одам; тўртинчиси — машина каби субъект валентлигига эга. Нутқий жараёнда ана шу валентликларга эга бўлган лексемалар билан тўлдирилади.

Шундай қилиб, умумлашма, инвариант ҳолатидаги лисоний бирликлар ҳар қайси семаси орқали бошқа парадигма аъзоси билан синтагматик муносабатга киришади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, ишимизда ўзбек тили

лексемаларини мазмуний-функционал майдон сифатида ўрганар эканмиз, ҳар қайси майдон аъзосининг вакабулада, яъни тил системасида, парадигмада ўзаро парадигматик муносабатини ўрганиш билан биргаликда, ҳар бир парадигма аъзосининг нутқ жараёнида қандай воқеланиши, яъни синтагматик муносабатини ҳам ўрганишга эътибор қаратилади.

ТИЛШУНОСЛИҚДА МАЙДОН НАЗАРИЯСИ

Ҳозирги кунда тилшуносликда системавий тадқиқотларга жиддий эътибор берила бошлади. Бу тадқиқотларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, лисоний фактларга автоном ҳолда ёндашмай, ҳар қайси лисоний ҳодисанинг остида яшириниб ётган моҳиятнинг очилишига диққат қилинади. Тадқиқотчи эътибори кўпроқ лисоний ҳодисалар ўртасидаги муносабатни ёритишга қаратилади.

Лисоний бирликларнинг муайян бирлаштирувчи маъно асосида маълум парадигмаларга бирлашуви кейинчалик тилшуносликда майдон назариясини вужудга келтирди.

Маъно (мазмун) умумийлиги билан бирлашган ва белгиланаётган ҳодисаларнинг тушунчавий, предметлик ёки вазилавий (функционал) ўхшашлигини акс эттирувчи тил бирликлари (асосан, лексик бирликлар) йиғиндиси кўпчилик лисоний адабиётларда майдон сифатида белгиланди.¹

Лисоний бирликларнинг маълум маъно асосида бирлашуви, маълум бир тилдаги луғавий бирликларни ана шундай мазмуний уяларга бирлаштириш шарқ тилшунослигида ривожланган эди. Кейинчалик XIX асрда лисоний бирликларни мазмуний гуруҳларга бирлаштириш ёки бутунли маълум мазмуний гуруҳларга ажратиш ғояси Европада авж олди. Шунга кўра, бу назария Европа тилшунослиги билан узвий боғланиб қолди.

XIX асрда лексик (умуман, тил) бирликлар (и) умумийлигига М. Покровский томонидан эътибор қаратилди. Майдон тушунчасининг назарий талқини И. Трир, Г. Ипсен, В. Порциг ишларида кўзга ташланади, кейинроқ А. А. Уфимцева, Н. И. Филичева; Ю. Н. Қараулов; Г. С. Шчур кабилар ишлари билан бу назария ривожлантирилди.

Шуни таъкидлаш лозимки, лингвистикага майдон тушунчаси мазмуний майдон сифатида кириб келди. Ҳўш,

1. Лингвистический энциклопедический словарь М., 1990, стр. 380.

В. Гумбольдт ва унинг кейинги даврда издошларини Ф. де Соссюр билан тил структураси характерини ўз қонунилари билан ташкил этилган ёпиқ система сифатида тушуниш бирлаштиради. «Ҳар бир тил объектив реаллик устида турувчи ва унга қарама-қарши қўйилувчи танловлар системасидир», — деб таъкидлайди И. Трир.

Тилшуносликда майдон тушунчасининг узил-кесил шаклланишига ёрдам берган ҳал қилувчи тадқиқотлардан бири Л. Вайсгербернинг ишлари бўлди. Вайсгербер фикрича, тилни руҳий мазмуннинг оддий воситаси сифатида эмас, балки дунёни интеллектуал шакли сифатида ўрганиш зарур, унингча семасиология маънолар хусусидаги фан бўлмай, тушунчалар ҳақидаги таълимот бўлиши керак.¹

И. Трир ва Л. Вайсгербер талқинидан фарқли ҳолда янгигумбольдчиларнинг кейинги гуруҳ олимлари Г. Ипсен, В. Порциг, А. Йоллес, Ф. Дорнзайф, В. Вартоург сингарилар лисоний тадқиқотлар объекти қилиб сўзлар гуруҳи ёки тилнинг бутун луғавий таркибини оладилар.

Г. Ипсен қадимги ҳинд-европа тиллари лексикасини қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганиш давомида «мазмуний майдон» терминини биринчи марта шарқ тилларидаги металл номларини белгиловчи сўзлар гуруҳига нисбатан қўллаган. У бу сўзларнинг ҳинд-европа тилларида функционал жиҳатдан чегараланиб, алоҳида гуруҳни ташкил этишига асосланган.²

В. Порциг эса семасиология фанига мазмуний майдоннинг ўзига хос тушунчасини олиб кирди, у майдон назариясини нутқни ўрганиш асосида очиб беришга интилди. Унингча, мазмуний майдон маълум тилдаги сўзлар орасида ўрнатилувчи асосий муносабатлар билан боғланади ҳамда гапда предикатив вазифани бажарувчи феъл, сифатлар ва отлар орасидаги боғлиқликдан келиб чиқади.

В. Порциг билан бир вақтда А. Йоллес ҳам тилшуносликка мазмуний майдоннинг янгича талқинини киритди. У маълум бутунликка мансуб бирликлар шу бутунлиқнинг

1. Гухман М. М. Лингвистическая теория Л. Вайсгербера. — «Вопросы теории языка в современ. заруб. лингвистике». М., 1961, стр. 123—162.
2. Турли соҳалар учун мансуб терминологик тадқиқотларни Г. Ипсен талқинига хос ишлар қаторига киритиш мумкин, бироқ уларнинг муаллифлари масалага майдон тушунчасидан келиб чиқиб ёндашмайдилар.

бирор жиҳатини ифодалаш билан шу гуруҳга хосланишини кўрсатди.

Майдон назарияси муаммолари бўйича кейинги йилларда қатор тадқиқотлар олиб борилди. Г. С. Шчур майдон муаммолари юзасидан мингдан ортиқ мақолалар эълон қилинганини таъкидлайди.¹ Бундай назарий тадқиқотларнинг атрофлича ўрганилиши уларни умумий тарзда тарихийлиги нуқтаи назаридан ва қўйилган муаммолар жиҳатидан маълум гуруҳларга ажратишга асос бўлди. Бунда назариянинг алоҳида тушунчаларини хронологик йўналишда кўриб чиқиб исбот қилиниши (А. И. Кузнецова, Р. Хоберг), назариянинг қўйилаётган муаммолари жиҳатидан ўрганилиши (А. А. Уфимцева, К. Габка, Л. М. Васильев, Г. С. Шчур), шунингдек, майдон назариясини тарихийлик ва муаммолар таҳлили билан биргаликда олиб борилиши нуқтаи назаридан (М. М. Гухман, Х. Геккелер) фарқлаш мумкин.

Лингвистикада майдон назариясининг кейинги йиллардаги ривожини шу даражага етдики, унинг ғоялари ва методлари тилнинг лексик сатҳидан бошқа сатҳларига нисбатан ҳам татбиқ этила бошланди.² Дастлабки тадқиқотлар мазмуний майдон доирасидан келиб чиқиб, турли луғатлар (кўпроқ тезауруслар) тузиш учун умумий қонуниятларни очишда назарий асос бўлди. Кейинроқ бу йўналишда тилнинг бошқа сатҳлари, жумладан, морфосемантика, грамматика сингарилар доирасида ҳам жиддий асарлар юзага келди.

Юқорида айтилганидек, тилшуносликда майдон назарияси билан боғлиқ жуда кўп тадқиқотлар мавжуд бўлиб, уларнинг муаллифлари майдоннинг моҳиятини турлича талқин этадилар. Бу ишлардан келиб чиққан ҳолда, Ю. Н. Қараулов «майдоннинг асосий хусусиятларини қуйидагича белгилайди:

1) майдон элементларининг ўзаро алоқаси: бунда элементларнинг мазмуний ўхшашлиги, мазмуний муносабатдорлиги (семантик корреляцияси) объектга бўлган муносабати назарда тутилади;

1. Шчур Г. С. Теория поля в лингвистике. М., 1974, стр. 19.
2. Шчур Г. С. О морфосемантических полях, функционально-инвариантных группах и категориях. — Вопросы лингвистики, Томск, 1970, стр. 3—10; Филичева Н. И. Синтаксические поля. М., 1977 ва бошқалар.

2) майдон элементларининг бир-биридан фарқлари асосида белгиланиши, баъзан бу хусусият ўзаро алмашиниш сифатида ҳам таърифланади;

3) мазмуний майдонларнинг мустақиллиги (юқоридаги хусусиятлардан келиб чиқади);

4) турли тилларда майдон хусусиятларининг ўзига хослиги (тарихий таркиби, миллий жиҳатлари).¹

Майдон тушунчасининг талқини ҳамда унга хос хусусиятларга айрим ҳолда ёндашув майдон назариясини тадқиқ этишнинг турлича муаммоларини вужудга келтирди. Бунда майдон чегараларининг аниқлиги, майдоннинг автономлиги, бутунлиги, узлуксизлиги жиҳатидан тил бирлиги сифатида қаралгани ҳолда ёки майдон мустақиллигининг нисбийлиги, майдонлар ўзаро муносабатининг кенг характерга эгаллиги бўйича тил бирликларидан фарқланувчи томонлари асосидаги муаммолар; майдонлар тузилиши (майдонда очиқ — бўш ўринлар бўлмаслиги) муаммолари; кўп маъноли сўзларнинг фақат бир майдонга мансублиги ёки бир неча майдоннинг элементлари бўлиши мумкинлиги асосида майдон ва полисемия муносабатлари муаммолари ўртага ташланди. Майдоннинг у ёки бу хусусиятларига таяниб, ушбу муаммолар тадқиқотчилар томонидан турли-туман равишда ўз ечимини топмоқда.

Ўзбек тилшунослигида ҳам система (майдон) талқини билан боғлиқ бир қатор қарашлар юзага чиқмоқда (И. Қўчқортоев, А. Нурмонов, Ҳ. Незматов, Р. Расулов, Э. Бегматов кабилар). Хусусан, М. Абдувалиев томонидан майдон назарияси бирмунча ёритилган бўлса-да, у фақатгина синтактик сатҳнинг тўсиқсизлик категорияси юзасидан тадқиқ этилган.² Т. Мирзақулов эса функционал-семантик майдонларнинг айрим морфемикага доир хусусиятларига тўхталади.³

Шундай қилиб, ҳали ўзбек тилшунослигида тил бирликларини майдон асосида ўрганиш кенг йўлга қўйилгани йўқ. Бу усул, бизнинг назаримизда, айниқса, лексикани ўрганишда катта аҳамиятга эга. Ўзбек тили лексикасини

1. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М., 1976, стр. 19.
2. Абдувалиев М. Тўсиқсизлик майдони ва уни ташкил этувчи синтактик бирликлар. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 4-сон, 62-66б.
3. Мирзақулов Т. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари. — ДДА. Тошкент, 1994, 18-бет.

макромайдон сифатида қаралгани ҳолда, уни микромайдонларга ажратиш идеографик, тезаурус луғатлар тузишда катта самара беради. Шунинг учун ҳам лисоний майдон ва тил луғат таркибини бундай майдонларга ажратишнинг назарий асосларини ўрганиш ҳозирги ўзбек тилшунослиги олдидаги энг долзарб муаммолардан саналади.

ИДЕОГРАФИК ЛУҒАТЛАР ХУСУСИДА

Асримизнинг бошларига келиб, Европа тилшунослигида лексикани идеографик ўрганишга қизиқиш ортди. 60—80-йилларда идеографик луғат тузиш тамойилларига бағишланган бир қатор асарлар майдонга келди.¹

Лексикани идеографик ўрганиш тилшунослар учун у ёки бу тилнинг лексик имкониятларини тўлароқ намоён қилишга қулай шароитлар туғдиради.

Идеографик луғатнинг асоси сифатида доимо ономазиология хизмат қилади. Ономазиологиянинг ўзи семантикани ўрганишнинг шундай бир йўналишики, бунда бошланғич асос қандайдир тушунча бўлиб, таҳлил предмети эса бу ғоя, тушунчаларни ифода этиш воситалари саналади.

Ш. Балли ономазиологияни лексикани тасниф этиш усулларидан бирининг асоси сифатида, идеографик луғатни эса тил ўрганишнинг ёрдамчи воситаси деб ҳисоблаган ҳолда шундай ёзади: «Агар хусусий тушунчалар ўзидан юқорироқ умумий тушунчалар доирасига кириб, улар, ў навбатида, янада умумийроқ тушунчалар ичига киради, деб ҳисобланса, ҳеч бўлмаганда, бундай асосда назарий жиҳатдан нутқий фактлар таснифини юзага келтириш мумкин. Бу тасниф тамойили (принципи) қўлланувчи луғатлар идеологик (идеографик—Ш. И.) луғатлар дейилади».²

Дорнзайф, Халлиг, Вартбурглар ҳам ўзларининг тушунчавий системаларини қуришда ономазиологик тамойиллардан келиб чиқадилар. Шунинг учун идеографик луғатларни баҳолашда асосий эътибор тушунчаларини системалаштириш усулига, луғатнинг йиғма (синоптик) схемасига қаратилади. Ш. Балли идеографик луғатлар таҳлилини баён этишда йиғма (синоптик) схемалар —

1. Морковнин В. В. Идеографические словари. М., 1970; Караулов Ю. Н. Лингвистические конструирование и тезаурус литературного языка. М., 1981; Вопросы учебной лексикографии. М., 1969; Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М., 1976 ва бошқ.
2. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961. стр. 151.

мундарижаларни солиштириш асосидаги фикрларга суянади. Бу схемаларни баҳолаш эса идеографик луғатлар хусусидаги аксар тадқиқотларнинг асосини ташкил этади. Лексикани тавсиф этиш натижаларига кўра, бу луғатлар ономаσιология чегарасидан чиқади.¹ Демак, идеографик луғатлар лексикографияда фақат ономаσιологик тамойилларни юзага чиқариш учун хизмат қилмайди. Шунга кўра, юқоридаги чегараланиш етарли бўлмайди.

«Идеографик луғатлар тилнинг бутун лексик системасини қамраб олиши билан характерланади. Идеографик луғатлар лексик бирликлар ўртасидаги семантик муносабатларни ёритувчи луғатлар саналади».²

О. С. Ахманова эса идеологик (идеографик) луғатларда сўзлар мавзу қаторлари асосида жойлашишини таъкидлайди.³

Бу луғатларда ҳар қайси сўз ёки сўз бирикмаси киритиладиган тушунчалар босқичлари поғонали (иерархик) ҳолатда кўринади. Шундай қилиб, сўзларни бир неча босқичларда жойлаш орқали бу сўзни ўрганиш учун зарур маълумотларга эга бўлиш мумкин.

Сўзни таърифлаш ва бутун лексикани таснифлаш ўртасида маълум алоқа борлигини Ш. Балли ўз вақтида айтиб ўтган эди. Аммо бу ғоя фақат айрим тилшунослар томонида, хусусан, М. Молинер томонидан тузилган испан тили луғати билан амалга оширилди. Бу луғат изоҳли ва идеографик луғатларнинг бирикиши сифатида кўриниб, унда сўзларнинг алфавит тартибида жойлашганини кузатиш мумкин. Ҳар қайси мақолада қуйидагилар берилади:

а) сўзларнинг грамматик характеристикалари ва уларнинг кичик контекстлари ҳақида маълумот;

б) сўзнинг синонимлари;

в) алоҳида маънолари;

г) шу сўз туркумидаги бир ўзакли, мазмунан яқин бўлган сўзлар рўйхати.¹

1. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М., 1976, стр. 20.
2. Лингвистическая энциклопедический словарь М., 1990, стр. 506.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, стр. 421.

Бу луғат алфавит ва идеологик соҳалар ўртасидаги изчилликнинг мавжудлиги билан унгача бўлган бошқа қатор луғатлардан фарқланади. Бироқ ушбу луғатнинг йиғма схемаси, яъни тушунчаларнинг ягона ва кўзга ташланадиган махсус таснифи мавжуд эмас. Ягона система ўрнини имконият тарзидаги «лексик конус» тасвири эгаллайди. Бу конус, ўз навбатида, жуда кўп майда уячалардан иборат.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, лексикани таснифлаш сўзларни таърифлаш, луғат birlikлари ўртасидаги семантик алоқалар каби идеографик луғатлар тузилиши билан боғлиқ бўлган барча масалалар лексикография чегарасидан чиқиб, соф лексикологик масалалар сирасига кириб қолади.

Идеографик луғатлар сўзлар туруҳлари билан иш кўрганлиги сабабли, худди шундай сўзлар гуруҳи билан алоқадор бўлган лексиканинг системалилигини оидинлаштирувчи назария, яъни майдон назариясига ушбу луғатларнинг муносабати кўриниши лозим бўлгани ҳолда, кўпчилик тадқиқотларда бу муносабат кўзга ташланмайди. Бунинг асосий сабаби айрим идеографик луғатлар тузувчи мутахассислар ва лексикани идеографик ҳолда ўрганувчи назариятчилар, умуман, майдон назариясини тан олмайдилар.¹

Ю. Н. Караулов лексикологик тадқиқотларнинг алоҳиди объекти сифатидаги ономасиологиянинг вужудга келишини XX аср бошида — 1902 йилда эълон қилинган Цаунернинг асари билан боғлайди. Қатор тилшунослар сингари у ҳам идеографик луғатнинг пайдо бўлиши Роже номига алоқадорлигини (1852 йил) таъкидлайди.²

Аслида бундай усул Европа тилшунослари томонидан XIX аср ўрталарида қўлланилган бўлса-да, унинг илдизлари Шарқ тилшунослигига бориб тақалади. Хусусан, ал-Ҳалил, Ферузободий, Сибавайҳий каби араб тилшунослари VI—VIII асрлардаёқ бундай луғат тузишнинг ажойиб намуналарини кўрсатганлар.

Араб тилшунослигининг ривожланишида туркий халқлардан чиққан олимларнинг ҳам улуши катта эканлиги бугунги кунда кўпчиликка маълум. Араб оламида Маҳмуд

1. Морковкин В. В. Идеографическое описание лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). АНД. М., 1973 ва бошқалар.

2. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М., 1976 стр. 19.

Замаҳшарийнинг араб тилшунослиги ривож учун қўшган ҳиссасининг араблар томонидан эътироф этилиши, унинг араб тили грамматикасига бағишланган «Ал-муфассал» асари Шарқ ва Ғарбда катта шухратга эга бўлгани ва узоқ йиллар араблар учун қўлланма бўлиб хизмат қилганлиги фикримизнинг далилидир.¹

Туркийшунослик ҳам ана шу мактаб заминида шаклланди ва тараққий этди. Маҳмуд Кошғарийнинг капитал асари саналувчи «Девону луғотит турк» асари ана шундай бой лексикографик мактаб ютуқларидан ижодий фойдаланган ҳолда майдонга келди. Муаллифи номаълум бўлган «Ат-туҳфатуз — закияти фил-луғатит туркия» асари туркийшуносликда идеографик луғат тузишнинг илк намунаси бўлиш билан биргаликда, илк грамматикаси эканлиги билан ҳам қимматлидир. Шунингдек, Муҳаммад Чингийнинг «Келурнома»си ҳам тематик луғатнинг ажойиб намунаси саналади.

«Ўзбек тилшунослиги тарихи»да «Келурнома»нинг яратилиши ва унинг тузилиши борасида атрофлича маълумот берилади:

«Бобурийлар она тилини сақлаб қолишга интиладилар. Туркий тилни ўрганишга катта эҳтиёж турли луғатларнинг яратилишига сабабчи бўлди. Ана шундай эҳтиёж асосида Абу Музаффар Муҳиддин Аврангзеб (1658—1707 йиллар) саройида хизмат қилган Муҳаммад Чингий «Келурнома» асарини яратди».²

Бу асар 332 фасл, 15 бобдан иборат, унинг сўнгги XV боби мавзуйи луғат саналади. Ушбу XV боб ўз ичида тўққиз гуруҳга ажратилади.³

«Ун тўрт бобда 400 дан ортиқ феълнинг турли хил шакллар парадигмаси берилади. Натижада уя луғатнинг намунаси вужудга келади. Охирги боб олдинги 14 бобдан тамомла фарқ қилади. Чунки унда исмлар мавзу асосида жойлаштирилади, тўққиз мавзуга бўлинади:

- 1) осмон ва у билан боғлиқ тушунчалар;
- 2) ер ва у билан боғлиқ тушунчалар;

1. Бу хусусда қаранг: Уватов У. Номи улуғ, сўзи қутлур. — Абул Қосим аз-Замаҳшарий. «Нозик иборалар» китобидан. Тошкент, 1992, 4—45-бетлар.

2. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. 1 қисм. Тошкент, 1996, (Қўзғозма).

3. Бу ҳақда қаранг: Мухаммед Якуб Чинги. Келур-наме. Тошкент, Фан. 1982, стр. 7.

- 3) от ва эгарланадиган ҳайвонлар;
- 4) бургутлар ва ёввойи қушлар;
- 5) одам жисми аъзолари;
- 6) қариндошлик номлари;
- 7) қурол-аслаҳа номлари;
- 8) саноқ номлари;
- 9) олмош, равиш, боғловчи ва қўшимчалар.

Бу боб 1300 сўз ва 6000 дан ортиқ сўз шаклларини ўз ичига олади. Луғатнинг охириги боби мавзуй-идеографик луғатнинг илк намунасидир. Демак, «Келурнома» икки типдаги луғатни—уя ва идеографик луғатни ўз ичига олади».¹

Кўринадикки, (туркийшунослик лексикани идеографик ўрганиш соҳасида ўзининг узоқ анъанаси ва бой тажрибасига эга. Афсуски, шундай бой тажрибага эга бўлган туркийшунослик хонликлар ва рус босқини даврида сўнди. Рус босқинидан сўнг туркий тиллар рус миссионерлари ва шарқшунослари томонидан Европа тилшунослиги андозалари асосида ўрганишга киришилди. Натижада Европа тилшунослари томонидан шарқ тилшунослигида ўзлаштирилган кўпгина ғоялар ҳам рус тилшунослиги ғояси сингари ўзбек тилшунослигига қабул қилинди. Лексикани идеографик ўрганиш ҳам ана шу қисматдаги ғоялардан биридир.

МАЙДОН ВА УНГА ЁНДОШ ҲОДИСАЛАР

Кейинги йилларда анъанавий лексик семантика билан бир қаторда, янги йўналишлар ҳам ривожланмоқда. Булар қаторига структур семантика, психоллингвистик семантика, генератив семантика, концептуал семантика, коммуникатив семантика кабиларни киритиш мумкин. Анъанавий семантика асосан алоҳида сўз ёки сўз гуруҳларининг ишлатилиши ва ривожланиш босқичларидаги маъноларини ўрганса, структур семантика (у М. М. Покровский, Ф. де Соссюр, Л. Ельмслев, И. Трир, В. Порциг, Л. Вайсгербер, Л. Теньер ва уларнинг издошлари томонидан ишлаб чиқилди) ўз олдида лисоний маънолар, лексик-семантик парадигма ва бошқа турдаги мазмуний майдонларнинг систем алоқаларини ўрганишни мақсад қилиб қўяди. Жаҳон тилшунослигида структур семантика формализм ва релятивизмдан ҳалос бўлиб, систем тилшуносликнинг муҳим қисмларидан бири сифатида қаралувчи систем семантикага айланиб қолмоқда.

1. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. 1 қисм.

Коммуникатив семантиканинг асосий мақсади эса нутқий жараёнларни ўрганиш билан характерланади, chunkи лисоний (систем) ва лисоний бўлмаган маънолардан ифода (кенг маънодаги дискурс ва матн)ларнинг конкрет мазмуни келиб чиқади.

Ҳозирда тил (мазмуни) мундарижасини майдон методи билан ўрганиш энг самарали ва қулай методлардан бири бўлиб қолди. Майдонларни лексик-семантик (ЛСМ) ва функционал-семантик майдонларга (ФСМ) ажратишда оппозитив, компонент таҳлил ҳамда матний (контекстологик) таҳлил методлари ўзига хос ёрдам беради.

Кўпчилик тилшунослар томонидан тил (нутқ) бирликларининг лексик-семантик жиҳатдан бир-бири билан боғланган эканлиги қайд этилган. Хусусан, Ф. де Соссюр лисоний birlikлар ўртасидаги бир неча муносабат турини кўрсатган бўлса, М. Покровский сўзларнинг бир-бири билан оңгимиздан ташқарида маъноларнинг маълум томонлари билан алоқадорлигини таъкидлаганди. Унингча, ҳар қандай тилда сўзларнинг ўзига хос, яъни фақат ўша тилга хос бўлган мазмуний гуруҳлари бўлиб, уларнинг хусусий белгилари бошқа тиллар билан қиёсан очилади. Аммо М. Покровский томонидан қўйилган муаммо грамматик планда ўрганилди. Ана шу йўлдан бориб В. Виноградов сўзларнинг лексик маънолари турларига «предикатив» маъноларни ҳамда грамматикадаги айрим категорияларни қўшди.

А. Р. Лурья ҳар бир сўз муносабатларнинг бутун бир мураккаб тизимини юзага келтиришини қайд этади. Унинг фикрича, сўз бутун мазмуний тўр (сетка)нинг маркази бўлиб, сўз структурасининг муҳим психологик аспекти бўлган муайян мазмуний майдонни фаоллаштиради.¹

Гарбий Европа тилшунослигида Й. Трирнинг мазмуний майдон назарияси сўзларнинг лексик-семантик алоқалари ҳақидаги қарашларда муҳим ўрин тутади.

Муайян сўзларнинг лексик-семантик гуруҳлари ўз ичида икки ёки ундан ортиқ сўзларни уларнинг лексик маънолари бўйича бирлаштиради.²

Тил ҳодисаси сифатида сўзларнинг лексик-семантик гуруҳларига аниқлик киритиш учун унга яқин бошқа кате-

1. Лурья А. Р. Язык и сознание. М., 1979, стр. 91.

2. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. М., 1982, стр. 230.

гориялардан фарқловчи чегарани белгилаш керак. Аввало, сўзларнинг луғат таркибини мавзуй таънифлаш билан сўзларнинг лексик-семантик гуруҳи ўртасидаги чегарани аниқлаш лозим.

Мавзуй луғатлар тузиш фақат методик жиҳатдан аҳамиятга эга эмас. Мавзуй луғатлар тузишда сўзларнинг ўзаро боғловчи алоқалари — яқинликларига эътибор қаратмай, сўзнинг ички лексик маъноларига ҳам эътибор қилиш зарур. Мавзуй гуруҳ луғатлари баъзан маълум соҳа лексикасига мувофиқ келиб қолиши табиий. Маълум ЛСГ мавзуй гуруҳларга таққосланса, улар ўртасидаги фарқлар кўринади. ЛСГ таркибидаги бирликлар ҳар доим ҳам мавзуй жиҳатдан битта гуруҳга бирлашавермайди. Бошқача айтганда, мавзуй гуруҳ бирликлари борлиқни мазмуний жиҳатдан бир хил ифодалаш билан бирлаштирмайди, бироқ мавзуй гуруҳ таркибидаги бирликлар мазмуний алоқаларни ҳам кўрсатиши мумкин:

Кўлсиз-оёқсиз эшик очар.

Кўз-қулоқ бўлиб тур ва бошқалар.

Бу гуруҳларнинг умумийлиги уларнинг ўрганилган объектив борлиқни ақс эттиришидадир. Лексик-семантик гуруҳлар ҳам аслида қандайдир «мавзу»сига эга бўлади. ЛСГ тилнинг ривожланиш қонуниятлари асосида келиб чиқса, мавзуй гуруҳлар халқ билимлари, қарашларнинг натижаси демакдир.

Мавзуй гуруҳлар ичида сўзлар ўртасидаги муносабатлар фақат тушунчалар ўртасидаги ташқи муносабатлар асосида кўринади. Бунда турлича тарздаги таънифлаш натижасида сўзлар маъносига таъсир қилмайдиган даражада бир-бирлари билан қўшилишлари ва ажралишлари мумкин. ЛСГларда тилнинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ бўлган тилнинг ички ҳодисалари, (жумладан, сўзларнинг синонимик қаторлари) кузатилади. Сўзлар ўртасидаги мазмуний муносабатларни антонимик бирликлар орқали ҳам кўриш мумкин, антонимлар доимо бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайди.

Синонимик ва антонимик муносабатлар у ёки бу ЛСГ сўзлари ўртасидаги мазмуний алоқаларнинг икки энг муҳим турлари саналади, яъни зидловчи ва бирлаштирувчи белгилар синонимик ва антонимик муносабатларда кўринади.

Мазмуний майдон тўғрисидаги турли йўналиш ва тадқиқотчилар орасидаги хилма-хилликларга қарамай, линг-

вистлар томонидан бир хил белгиланган бир неча назарий масалаларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

1) тил луғат таркиби бирликларининг тартибсиз (хаотик) йиғиндисидан иборат эмас, у сўзларнинг семантик умумийлиги асосида бирлашувчи бир қанча мазмуний майдонларга бўлинади;

2) ҳар бир мазмуний майдон фақат шу тил учун хос бўлган алоҳида усул билан ўзи акс эттирган борлиқни таркибий қисмларга ажратади;

3) сўзнинг семантик мазмуни ўз-ўзидан келиб чиқувчи нарса ҳисобланмайди, у майдон ичидаги бошқа сўзлар (бирликлар) билан зидланишлар воситасида юзага келади.¹

Мазмуний майдон назарияси структурал семантика назарияси бўлиши учун, аввало, мазмуний майдонлар объектив ҳолда ажратилиши зарур, шунингдек, мазмуний майдонларнинг структур назарияси маъноларни компонент таҳлил қилиши мақсадга мувофиқдир. Мазмуний майдонлар мантиқий томондан, яъни тушунчавий асосда қурилмоқда, шунинг учун семантика ва бошқа лингвистик соҳалар ўртасида бўлиниш бўлиб қолмоқда. Аслида мазмуний майдонлар лисоний асосга қурилиши зарур.

Профессор Э. Бегматов лексикада системалилик хусусида фикр юритиб, тилшуносликда тилнинг луғавий бойлигини ҳам муайян система сифатида тасаввур қилиш ва ва илмий таснифлаш усуллари сифатида қуйидагиларни келтиради:

1) сўзларни сўз туркумларига ажратиш усули, яъни сўз туркумлари системаси;

2) сўзларни ясаиш моделларига кўра тасниф қилиш усули, яъни сўз ясаш усуллари;

3) сўзларни функционал-стилистик гуруҳларга ажратиш усули, яъни сўзларнинг стилистик-дифференциал гуруҳлари;

4) сўзларни маълум мавзу гуруҳларига ажратиш усули, яъни сўзларнинг мавзу гуруҳлари ва бошқалар.²

Мазмуний майдон доирасига бир сўз турукумига хос бўлган сўзларнинг мазмуний гуруҳини ҳам, турли сўз туркумларининг бир-бири билан мазмуний муносабатда

1. Апресян Ю. Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. — Лексикографический сборник. Вып. V М., 1962, стр. 53.

2. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985. 116 бет.

Бўлган сўзлар гуруҳини ҳам, лексик-грамматик (мазмуний-функционал) майдонларни ҳам трансформацион муносабатлар билан боғланган синтактик конструкцияларнинг парадигмаларини, мазмуний-синтактик синтагмаларнинг маълум турлари ҳам киритилади. Улар орасида жиддий фарқлар бўлишига қарамай, уларни у ёки бу мазмуний категорияларга асосланиши билан умумлаштириш мумкин. Бироқ сўзларнинг мазмуний синфлари ва мазмуний майдонларини бир-биридан фарқлаш мақсадга мувофиқдир.

«Бир сўз туркумига хос сўзларнинг мазмуний синфлари — бу, аъзолари умумий маъно (инвариант маъно — идентификатор) билан боғланган маълум даражада мураккаб гуруҳлардан иборат бўлган парадигматик турдаги лексик майдонлардир».¹

Уларга сўзларнинг синонимик ва антонимик бирлашмалари, лексик-семантик гуруҳлар киради. Аъзолари доимий (регуляр) оппозициялар — зидланишлар билан боғланган сўзларнинг семантик синфларини «мазмуний парадигмалар» деб аташ ҳам учрайди.² Унда маълум парадигматик майдонларнинг турли микромайдонлари эътиборга олинади.

Лексик-семантик парадигмаларнинг тузилишини, асосан, бинар оппозициялар — икки томонлама зидланишлар шакллантиради. Аммо борлиқ ҳодисаларининг кўп томонлама алоқалари билан боғлиқ бўлган кўп аъзоли зидланишлар ҳам бўлиши мумкин: масалан, ранг ифодаловчи сўзлар фақат иккитаси (**оқ** ва **қора**), эмас, деярли ҳаммаси зидланиши мумкин: **яшил, сариқ, кўк, қизил...**

Парадигматик тузилиш характериға сўзларнинг барча лексик гуруҳлари, атамалар тизими, ҳатто мавзуй гуруҳлар ҳам эга. Бироқ уларнинг системалилигига хос ифодаланиш даражаси, яъни системалилик асосида ётувчи қарама-қаршилиқларнинг доимийлик даражаси бир хил эмас. Бу фарқлар кўп жиҳатдан экстралингвистик омиллар билан боғлиқ. Экстралингвистик омиллар маълум даражада сўз-

1. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. М., 1990, стр. 126.
2. Сентенберг И. В. Лексическая семантика английского глагола. М., 1984, стр. 61.

ларнинг синонимик қаторлари структураси кўпроқ мавзуй қаторлар билан боғлиқ бўлади.

МАЗМУНИЙ МАЙДОННИНГ МАНТИҚИЙ ТУЗИЛИШИ

Маълумки, мазмуний майдонда сўзлар барча маъноларининг йиғиндиси билан бир бутун сифатида ички муносабат ва алоқаларга кирмай, балки алоҳида маънолари билан муносабатга киришади. Маънога сўзларнинг дифференциал-мазмуний белгилари ёки таркибий қисмларнинг тўплами сифатида қараш мумкин. Ю. Н. Қараулов ҳар қандай икки тўплам бир-бири билан қўйидагича муносабат (хусусан, зидланиш)ларда бўлишини таъкидлайди.

1) нол-оппозиция — тўпламлар ўртасидаги тенг муносабатлар бўлиб, бундай тўпламлар элементлари, яъни таққосланаётган сўзлар маъноларининг асосий қисмлари бир хил бўлади, бу оппозицияларнинг лексик жиҳатдан тушунилиши синоним ва синонимик ифодалар бўлади. Уларнинг асосий қисмлари ўхшаш, улар маъно оттенкалари билан фарқланади;

2) приватив оппозиция ёки қатъий киришиш муносабатлари — бундай муносабатларда тур ва жинс номлари бўлади, баъзан бу муносабатларни гипонимия деб ҳам атайдилар. Бунда икки хил ҳолат кузатилиши мумкин: а) маълум тўпламнинг нисбийлиги (хусусийлиги), яъни тўпламнинг ўзидан юқори бўлган тўплам таркибига кириши кўрсатилади (фил — ҳайвон — жонли мавжудот); б) маълум тўплам таркибиде иккинчи тўплам (ёки унинг бирлиги) ном сифатида кўринади: Л. Вайсгербер бу хусусий муносабатларни белгилаш учун тур-жинс мантиқий тушунчалари билан боғлиқ бўлмаган терминологияни қўллайди: масалан: *лола, атиргул, сафсаргул гул* сўзига нисбатан гипоним; *бир-бирига* нисбатан гипонимдош (согипоним) дир, *г у л* эса уларга нисбатан суперордината саналади;

3) эквиполент оппозиция — бунда икки тўплам бир-бири билан кесишади, уларнинг кесишишида иккала тўпламнинг умумий қисми ҳосил бўлади. Тўпламлар бир хил элементларга эга бўлиб, таққосланаётган маъноларнинг бир хил ҳамда турлича таркибий қисмлари мавжуд, улар бир сўз туркуми (юқоридагилар каби), турли туркумлар, шунингдек, кўп маъноли сўзларнинг алоҳида маънолари доирасида бўлиши мумкин;

4) дизъюнктив оппозиция — бунда тўпламларнинг умумий элементлари мавжуд бўлмайди.¹ **бемор — сандиқ.**

Шундай қилиб, майдонда сўзларнинг мазмуний алоқаси хусусидаги масалани ҳал этиш давомида қуйидагиларга тўхталиш лозим. Агар сўзларнинг маънолари умумий қисмга эга бўлса (тўпламлар кесишса), икки сўз бир-бири билан боғлиқ ҳисобланади. Бу ҳолда мазмуний майдонда маънолар умумий таркибий қисмлари билан, яъни нол, эквиолент, хусусий оппозицияда бўлган қисмлари билан кириши зарур. Агар тўпламлар орасидаги муносабатлар тўрт турдаги оппозицияга тўғри келса, тўплам элементлари орасида оппозиция фақат нол ва дизъюнктив турда бўлади.

Маълумки, тил системаси зидланишлардан бошқа нарса эмас, деган позицияда турувчи Н. С. Трубецкой тил бирликлари оппозицияларини «Фонология асослари» асарида фонологик бирликлар мисолида приватив, эквиолент, градуал оппозицияларга ажратган эди.²

Оппозиция «умумий интеграл белги билан характерланувчи ва уларни ажратиш учун битта дистинкция (бирликларнинг ўзаро мувофиқ келадиган икки дифференциал белгилари, семемалари ўртасидаги муносабат) кифоя қиладиган иккита бирлик муносабати» мавжуд бўлсагина юзага чиқади.³

Турли элементларнинг хусусий кўриниши бир-бирини инкор қилиб келувчи қарама-қарши элементлар саналади: **жарангли — жарангсиз.** Бу муносабатни антонимик оппозиция дейлади. Шундай қилиб, дизъюнктив муносабатлар ичида доимий дизъюнктив муносабатларни ҳамда муайян бир шароитда юзага чиқувчи антонимик муносабатларни фарқлаш лозим. Антонимик муносабатлар фақат приватив оппозиция бўлсагина кўринади.

Тўплам элементларни санаш орқали (**булбул, кумри, тўти, — қушлар тўплами**) ёки тўпламни номлаш билан (**сайроқи қушлар**) берилади. Тўплам элементлари орасида шундайлари борки, уларни тўпламнинг номи билан аташ мумкин: **булбул — сайроқи қуш.**

1. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М., 1976, стр. 106—108.
2. Бу ҳақда қаранг: Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1990, 13-бет.
3. Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции // Исследования по общей теории грамматики. М., 1968, стр. 188.

Изоҳли луғатларда сўзни таърифлаш, изоҳлаш мақсадида тўплам номларидан маълум даражада фойдаланиш кузатилади. Масалан:

БУЛБУЛ — чумчуқсимонлар туркумининг қораялоқлар оиласига мансуб **сайроқи қуш**.¹

ҚУМРИ — каптарлар туркумига мансуб, қафасда ҳам урчидиган **сайроқи қуш**.²

Бироқ тўплам помини ҳар бир элементга нисбатан доим ҳам ишлатиш тўғри бўлавермайди.

Агар икки тўплам хусусий оппозицияда бўлса, уларнинг элементлари ҳосил қилган оппозициялар орасида, албатта, антонимик оппозиция мавжуд бўлади, аммо аксинча бўлиши мумкин эмас. Бундан қуйидагилар келиб чиқади:

1) антонимик муносабатлар тобе, иккиламчи муносабатлардир. Улар икки тўпламнинг хусусий оппозиция шароитидагина пайдо бўлади. Майдондаги антонимик муносабатлар табиатига кўра лексик антонимларга қараганда, контрап мантиқий муносабатларга яқин бўлса-да, уларнинг асосида барибир умумлексик антонимия ётади;

2) антонимик оппозиция тушунчаси антонимияга нисбатан кенгроқдир. Масалан, умуммиллий тилда қўл ва оёқ антоним саналмайди, мазмуний майдонда улар антоним бўлиши кузатилади. Чунки уларни тур — суперордината номини олувчи битта тўпламга киритиш мумкин;

3) лексикада антонимлар истисносиз дизъюнкция муносабатида бўлса (ёруғлик — демак, қоронғулик эмас), мазмуний майдондаги муносабатларнинг вазифасидан бири истисносиз дизъюнкцияни истисноли дизъюнкцияга айлантиришдан иборат бўлади. Бу жараён қарама-қаршиликнинг чегарасини белгилаш билан юзага келади. Масалан, ёруғлик қоронғуликни инкор этса, қўл ва оёқ бир вақтда мавжуд бўлиши мумкин. Аммо тана суперордината сифатида берилганда, унинг аъзолари (бош, қўл, оёқ, бел...) майдон ташкил этиб, улар бир-бирига маълум даражада зидланиши кузатилади.

Майдондаги антонимлар ҳам умумлексик антонимлар сингари бир-бирини оддийгина тарзда инкор этмайди, бунинг учун таққословчи муайян асос бўлиши билан бирга, маълум умумийлик ҳам эътиборга олинади. Майдонда бу

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. М., 1981, 148-бет.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. М., 1981, 620-бет.

умумийлик ядрога нисбатан тур номи (суперордината) бўлиши керак.

Синонимик гуруҳ — бу, одатда, мураккаброқ лексик-семантик парадигматик майдон таркибига кирувчи сўзлар ва ўз вазифалари билан уларга муқобил фразеологизмларнинг минимал — яъни кичик парадигмасидир. Синонимларни аниқлашда семантик мезон (критерия)лардан келиб чиқилса, айнан бир маънони англатувчи тил бирликлари эътиборга олинади. Бу ҳодиса Ю. Д. Апресян ишларида омосемант ва парасемантлар сифатида ифодаланади.¹

Синонимларни омосемантлар тарзида тушунилганда, ифоданинг фақат тилдаги еўз маъносини акс эттирувчи ёки реляцион категория сифатида тушуниш, синонимларни парасемантлар (яъни квазисинонимлар) сифатида тушунилганда, уларнинг мазмуний яқинлиги даражаси муҳим масала бўлиб қолади.

Синонимларни парасемантлар тарзида тушуниш айрим вазиятларда бир хил маъно англатувчи сўзларни бир-бирига алмаштириш имконини беради. Бу талқинда синонимик гуруҳлар бошқа мазмуний гуруҳлардан (ЛСГ, антонимик, гипонимик гуруҳлардан) ажратилмайди, яъни уларнинг чегарасини англаш мураккаблашади.

Д. Н. Шмелёв лексик синонимларга позицион мазмуний фарқлари мўътадиллашувчи (нейтрализацияга учровчи) маънолари яқин бўлган сўзларни киритишни таклиф этади.²

Гарчи бу жуда муҳим мезон бўлса-да, у тил ва нутқий синонимларни ажратишда хизмат қилмайди. Бу жиҳатдан Л. А. Новиковнинг фикрлари эътиборлидир. У синонимларни симметрик гипонимия сифатида икки томонлама импликация термини билан тушунтиради:

1) эквивалент ҳолатлар: **тилшунослик — лингвистика** (симметрик ифода);

2) бир томонлама импликация: **гул — атиргул** (симметрик гипонимия).³

Л. М. Васильев талқинича, парасемантлар деб, маънонинг тушунчавий қисмлари билан мос келувчи, аммо унинг

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974, стр. 14.

2. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, стр. 130.

контратив қисмлари орқали фарқланувчи тилнинг лексик бирликларини тушуниш зарур.¹

Бизнингча, синонимларни парасемантлар сифатида тушуниш ҳозирги кунда жаҳон тилшунослигидаги ҳал этилиши зарур бўлган масалалардан бўлмоғи лозим, унда бирликларнинг маъновий яқинлиги даражаси жиддий ҳисобга олинади.

Майдон борасида сўз кетганда, антонимик бирликлар тўғрисида ҳам алоҳида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир. Антонимик гуруҳлар, икки қисмдан ташкил топиб, уларнинг аъзолари, доминантолари бир-бирига маънонинг маълум компонентлари билан қарама-қарши қўйилади: **катта-кичик**.

Илмий адабиётларда антонимик бирликлар қарама-қаршилигининг уч хил тури кўрсатилади:

1. **Контрар антонимлар**: энг четдаги бирликлар қарама-қарши қўйилади, тўпلامдаги бошқа бирликлар улар орасига тушиши мумкин: **ёш (ўрта ёш) кекса**.

2. **Комплементар антонимлар**: тур тушунчасини белгилувчи бошқа сўзлар бўлмайди. Масалан: **бирга — алоҳида**.

3. **Вектор антонимлар**: турли йўналишдаги фаолият, ҳаракат, ҳолатлар ифодаланади: **келмоқ — кетмоқ**.

Синоним ва антонимлар орасида ўзаро боғлиқлик бўлиб, улар мазмуний майдонда муайян умумий белгига эга бўладилар. Бундан уларнинг алмашилиши, ёки синонимларнинг антонимик, антонимларнинг синонимик қўлланиши юзага келади. Жумладан, **кўз** сўзининг услубий синоними сифатида **гавҳари шамчиноқ** ифодаси ҳам ишлатилади. Уларни антонимик восита тарзида ҳам қўллаш учрайди:

Кўз эмас бу — гавҳари шамчиноқ.

Ёки **оқ** ва **қора** сўзлари асосан контраст қўйилувчи антонимик бирликлар бўлсада, матнда уларни синонимик вазифада ишлатиш мумкин:

Узоқдан автобус **қорайиб** кўринди.

Узоқдан автобус **оқариб** кўринди.

Турли сўз туркумларига кирувчи бир-бири билан мазмуний муносабатда бўлувчи сўзлар синфи туркумлараро лексик майдонни ташкил этади. Уларга транспозитив турдаги уялар мансуб: **юрмоқ — оёқ; кўрмоқ — кўз; йўлбарс — йиртқич каби**.

Майдон элементларининг муносабатларини чуқурроқ

1. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. М., 1990, стр. 130.

ёритиш унинг тушунчавий аспектини текшириб чиқишни тақозо этади. Мантиқда тушунчалар таққосланадиган, яъни таркибда умумий элементлари бўладиган ва таққосланмайдиган, яъни умумий элементлари бўлмаган тушунчаларга бўлинади. Тилда алоҳида олинган сўзнинг маъноси **ифодаланмиш** (денотат — реал борлиққа хос предмет ёки ҳодиса)нинг **ифодаловчи** (десигнат — онда предметнинг акс этиши ёки предмет ҳақидаги тушунча) билан алоқаси, муносабати орқали белгиланади.

Алоҳида олинган сўз ифодаланмиш (денотат)ни кўрсатади ва ифодаловчи (десигнат)ни акс эттиради.¹

Сўз билан берилган ифодаланмиш (денотат) ҳам маълум бир предметлар соҳасига мансуб бўлиб, бир қатор муносабатларга киришади. Ифодаланмишлар синфини **кенгайган ифодаланмиш** (метаденотат) деб номланади. бунда кенгайган ифодаланмиш мавзуга, мавзу синфларига мос келади. Ўз навбатида, ифодаловчи ҳам фақат ўзи учун хос бўлган бир қатор муносабатларга; алоқаларга киришади, яъни ифодаловчиларнинг маълум синфига мансуб бўлади. Ифодаловчилар синфини **кенгайган ифодаловчи** (метадесигнат) дейиш мумкин. Кенгайган ифодаловчи сўзнинг прагматик аспектини ўз ичига олади. Жумладан, «ШАХС» микромайдони бирликларининг ўзаро ички ва уларнинг бошқа микромайдон бирликлари билан ташқи муносабати асосидан мазмуний майдон элементларининг хусусий ва умумий тавсифлари бўйича қуйидагича таққослаш мумкин:

Г. Р.	Элементлар муносабати	Изоҳлар	ИМ	ИЧ	КИМ	КИЧ
1.	олим — дарахт	дизъюнкция	—	—	—	—
2.	шамолламоқ — бемор	сабаб ва натижа	—	+	—	—
3.	қариндош — тоға	система ва элемент	—	—	+	—
4.	кашфиётчи — яратмоқ	ифодаланмиш ва хусусияти	—	—	—	+
5.	судхўр — қори Ишнамба	(атоқли) от ва синоним	+	—	—	—
6.	йигит — чаққон	ифодаланмиш ва белги	—	—	+	—

1. Степанов Ю. С. О предпосылках лингвистической теории значения // ВЯ, 1964, № 5, стр. 68.

г. р.	Элементлар муносабати	Изоҳлар	ИМ	ИЧ	КИМ	КИЧ
7.	тўра—санд	умумий гипоним	—	—	+	+
8.	маъшуқа—жаллод	синоантонимия	—	+	—	+
9.	бўш (эмас), латта	антосинонимия	+	—	+	—
10.	чаён (А. Қод)—домла	индивидуал синоним	+	—	—	+
11.	сахий—Ҳотам	омосинонимия	+	+	—	—
12.	айёр—тулки	услубий синоним	+	+	+	—
13.	файласуф— мутафаккир	тушунчавий синоним	+	—	+	+
14.	айёр — илон ёғини ялаган	ибора	+	+	—	+
15.	пахтакор—деҳқон	гипероним — гипоним	—	+	+	+
16.	зукко—донишманд	абсолют синоним	+	+	+	+

Шартли қисқартмалар: ИМ — ифодаланмиш; ИЧ — ифодаловчи; КИМ — кенгайган ифодаланмиш; КИЧ — кенгайган ифодаловчи; (+) — бирлашиш ва (—) — фарқланиш белгилари.

МАЙДОНДА КЎПМАЪНОЛИЛИК. МОҲИЯТ ВА ҲОДИСА

Мазмуний майдонларда полисемантик сўз маънолари муносабатлари ўзига хос ўрин тутади. Ҳозирда кўп маъноли сўз маънолари ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилувчи микросистемани ташкил этиш, кўп маъноли сўз доирасида семантик омонимия, яъни умумий семантик қисм бўлмаган маънолар ҳам бўлиши мумкинлиги кўрсатилмоқда. Ф. А. Литвин полисемантик сўзлар маънолари орасида қуйидаги уч тур муносабатлари бўлиши мумкин эканлигини таъкидлайди: кесишиш, қўшилиш, семантик омонимия.¹

Шуни эътиборга олиш керакки, маъноларни бир семантик майдонга фақат кесишиш ва қўшилиш муносабатлари бирлаштиради. Семантик омонимия эса турли майдонларга ажратади. Шунга кўра, кўп маъноли сўзларни майдон мазмуний қурилиши, «тушунчалар қамрови» сифатида ўрганиш учун кесишиш ва қўшилиш муносабатлари муҳим роль ўйнайди.

Кўп маъноли сўзларнинг маъноларини ўрганувчи қўшилиш муносабатлари уларнинг кетмакетлигига асосланади. Кўп маъноли сўзларнинг мазмуний тузилишида кўпроқ

1. Литвин Ф. А. Многозначность слова в языке и речь. М., 1984.

чиларга хос бўлган ифодаланаётган предмет хусусидаги барча билимлар йиғиндисиدير. Улар нутқий-ақлий фаолиятда «фаол» нутқий маънолар тарзида у ёки бу «систем» (тилга хос) маънолари билан бир бутун қисмларга бўлиниб намоён қилинади.¹

Умумий маънони аниқлашнинг бундай концепциясига хос асосий мураккаблик умумий маъно мазмунини тил бирлигига, асосий маънонинг инфорацион потенциалини эса тилдан ташқари билимлар соҳасига мансублигидадир.

Шундай қилиб, кўп маъноли сўзларнинг асосий ва бошқа маънолари ўртасидаги муносабатлар хусусидаги масала тил ва нутқий мазмунлар ўзаро таъсири муаммосига боғлаб ўрганилиши мақсадга мувофиқдир.

Э. В. Кузнецова феъл лексикасини текширишга асосланиб, кўп маъноли сўзнинг инварианти, «семантик эталон» сифатида оддий умумий маънони эмас, унинг алоҳида модификациясини олиш зарур деб ҳисоблайди, уни «умумлашган маъно» деб номлашни таклиф қилади.²

Умумлашган маъно асосий (дастлабки) аниқ маънолар бўлиб, улар маълум вазиятда мазмунларнинг ривожланиши асосида вужудга келади. Умумлашган маъно асосий маънодан алоҳида лексик-семантик вариант сифатида семалар таркиби ва контекст тури юзасидан фарқ қилади (умумлашган маъно аниқ маънога нисбатан кенгроқ бўлган контекстда амалга ошади), бошқа иккиламчи маънолардан эса асосий маънога яқинлиги, иккиламчи синонимик парадигмадаги алоҳида роли билан фарқ қилади.

Умумлашган маъно бошқа барча иккиламчи маъноларнинг ривожланиши учун асос, улар билан асосий аниқ маънони боғловчи занжир бўлиб хизмат қилади.

Л. А. Новиков умумий маънони «маъно структурасининг асоси ва чегараларини, унинг мазмунини аниқловчи маънонинг қандайдир инварианти сифатида аҳамиятли бўлган назарий қурилма» сифатида таърифлайди.³

Кўп ҳолларда кўп маъноли сўзларнинг барча маънолари учун умумий бўлган таркий қисмлар кўринмайди. Бундай таркибий қисмлар сўзнинг барча маъноларида кўринса-да,

1. Сентенберг И. В. Лексическая семантика английского глагола. М., 1984, стр. 35.

2. Кузнецова Э. В. Уша асар, 10-бет.

3. Новиков Л. А. Семантика русского языка. М., 1982, стр. 165.

сўзнинг барча маъноларига мос келмаслиги мумкин; чунки у сўз лексик маънолари хусусидаги интуитив тушунчаларга тўғри келмайди.

Кўринадики, умумий маъно муаммоси анча мунозарали масала сифатида гавдаланади. Шунга қарамай, кўп маъноли сўз мазмуний структурасини қисмлари турлича боғланган семантик парадигма сифатида ўрганиш мумкин. Бу алоқаларнинг характери хусусида фикр юритиб, М. В. Никитин импликацион ва таснифий (классификацион) алоқа турларини кўрсатади. Импликацион алоқаларнинг энг ёрқин мисоли сабаб-моҳиятли муносабатлар бўлса-да, бунга кучсизроқ саналган фазо ва замон муносабатлари ҳам киради.¹

Метонимия М. В. Никитин томонидан импликацион алоқаларнинг хусусий кўриниши сифатида қаралди. Маъноларнинг импликацион алоқалари кўп маъноли сўзларнинг семантик структурасида атрофлича кўзга ташланади: материал — буюм, сабаб — моҳият, асос — ҳосила, ҳаракат — мақсад, жараён — натижа, бутун—қисм ва ҳ. к.

Импликацион алоқалардан фарқли равишда, таснифий алоқалар маъноларнинг маълум умумийликлари асосида ўрнатилади. Таснифий алоқалар икки турли бўлади:

- 1) гипо-гиперонимик алоқалар — тур-жинс;
- 2) симиллятив алоқалар.

Гипо-гиперонимик алоқалар турли даражадаги умумлашган сўзлар маънолари ўртасида юзага чиқади. Алоқанинг йўналишига кўра, яъни кўп маъноли сўзларнинг қайси маъноси муҳимлигига кўра улар ажратилиши мумкин.

Симиллятив таснифий алоқада «умумий қисм бирор конумумий семантик белгилардан ташқари, барча концентлар ўзига хос, фарқланиб турадиган белгиларга эга бўлади».²

Э. В. Кузнецова кўп маъноли сўзнинг мазмуний вариантлари сўз ичи парадигмаси доирасида муайян усулда уюшганлигини, бу парадигманинг ядроси, ўзига хос маркази мавжуд бўлиб, атрофида асосий бўлмаган (чегара — Ш. И.) ёки иккиламчи деб номланган барча маънолар, уюшувчи асосий ва бирламчи маъно ётишини таъкидлайди. Унингча, бирламчи ва иккиламчи маънолар сўз вариантлари ривожланиши

1. Никитин М. В. Лексическое значение слова. М., 1983. стр. 37.

2. Никитин М. В. Кўрсатилган асар, 43-бёт.

даги даврий кетма-кетлик натижаси эмас, улар сўзнинг асосий ва иккиламчи вазифаларига хос муносабатларни акс эттиради, шунга кўра, асосий ва асосий бўлмаган маъно атамалари мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди.

Кўп маъноли сўзларнинг маънолари ҳосил қилувчи семантик майдонларнинг ўзига хослиги шундаки, улар ифода плани бирлиги сифатидаги битта лексема билан муносабатда бўладилар, аммо ифода плани воситалари билан кўп маъноли сўзнинг алоҳида маънолари ҳам дифференциация қилиниши керак, бу фарқланишнинг асосий воситаси контекстдир.

Маълумки, контекст турлари ҳам хилма-хилдир: лексик, синтактик, услубий, ситуатив, ижтимоий, экстралингвистик, коммуникатив ва ҳоказо. Кўп маъноли сўзларнинг лексик-семантик вариантларини ажратиш учун мавзуй, иборавий тарздаги контекстлар муҳим роль ўйнайди.

Кўп маъноли сўзларнинг маъноси фақат бир эмас, балки бир неча синтактик қурилмалар, яъни синтактик парадигмалар билан берилиши мумкинлигини ҳисобга олиш лозим. Мазмуний вариантларнинг юзага чиқиш шартли сўзлар синфига хос мазмуний ва шаклий белгилари билангина эмас, балки иборавий контекст билан ҳам берилиши мумкин. Чунки кўп маъноли сўзнинг маъноси ушбу белгилар мавжуд бўлган ҳар қандай лексема билан юзага келиши кутилади.

Контекст тил коммуникациясининг табиий ҳолати бўлиб, унда мазмунан ҳам, ифодада ҳам субстанционал бирликлар муайян кетмакетликдаги ва босқичли алоқаларга киради, натижада объектив нарса ва ҳодисаларнинг реал алоқаларини етказди.¹

Таъкидлаш зарурки, кўп маъноли сўзларнинг маъно тузилишидаги яқинлик ва ўхшашлик муайян ассоциацияларга асосланган алоқалар ҳисобланади: масалан, **ҳаракат — унинг ўрни, қисм — бутун, предмет — инсон** ва ҳоказо.

Ўзбек тилшунослигида қилинган тадқиқотларда полисемия ҳодисасининг юзага келиши, унга ёндош айрим ҳодисалар, кўп маъноли сўзларнинг тасниф асослари борасида фикрлар мавжуд.²

Сўнгги даврлардаги тадқиқотларда эса тил ва нутқ

1. Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М., 1980, стр. 125.
2. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент, 1975.

диалектикаси асосида бу ҳодисага ёндашилганини ифода-
ловчи муайян жиддий қарашлар пайдо бўлди.

«Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» қўллан-
масида муаллифлар «нутқий маъно кўринишларини (хусу-
сийликларни, вариантларни) тил семемаларига (инвариант,
бутунликлар, умумийликларга) бирлаштириш» масаласини
ҳал этишда «қуршов (эркин қуршов) лексеманинг қўшничи-
лик (синтагматик) муносабатлари, меъёрий ва ғайримаъёрий
боғланиш, лексеманинг бирикувчанлиги ва боғлиқ қуршов»
тушунчаларидан систем тилшунослик кенг фойдаланишини
таъкидлайдилар ва «булар билан бирга, анъанавий тилшу-
носликнинг мазмуншунослик (семасиология) соҳасида
қўлга киритган улкан ютуқларидан — маънолар орасидаги
тарихий боғланиш, алоқадорлик усулидан ҳам» фойда-
ланганларини билдирадилар.¹

МАЙДОН ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Тилшуносликда майдон йўналишига бағишланган ада-
биётлар кўпайиб бораётган бўлса-да, айрим муаллифлар
майдонга хос деб ҳисобловчи ишларининг нима сабабдан
майдонга хос эканлигини кўрсатиб бермайдилар. Натижада
тилшуносликдаги баъзи қарашларга (хусусан, майдон назар-
иясини тан олмайдиган танқидчилар қарашларига) майдон
атамасининг нотўғри дейилишига йўл очилмоқда.

Мазмуний майдонларнинг баҳоланишида энг кўп тар-
қалган усуллардан бири, А. Р. Лурия фикрича, ассоциа-
циялар усулидир. Ассоциатив тажрибанинг моҳияти шундан
иборатки, текшириляётган кишига маълум бир сўз айтилиб,
унга хаёлига келган сўз орқали жавоб бериш тавсия этилади.
Бундай ассоциатив тарздаги жавоблар ҳеч қачон тасодифий
бўлмайди. Уларни «ички» ва «ташқи» ассоциатив алоқаларда
юзга келган икки катта гуруҳга ажратиш мумкин.

Ташқи ассоциатив алоқали жавобларга яқинлик бўйича
(уй — том, ит — дум каби), ички ассоциатив алоқаларга
ўхшашлик ва қарама-қаршилиқ бўйича (ит — ҳайвон, стул
— мебель каби) жавоблар киритилади.

Кўринадики, бунда сўзлар маълум категорияларга
ажратилади. Бу текширишларда беихтиёр юзга келувчи сўз
алоқалари сенсор, кўргазмали — ҳақиқий ёки «категориал»
онгининг хусусиятларини акс эттиради.²

1. Нейматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси
асослари. Тошкент, 1995.

2. Лурия А. Р. Язык и сознание. МГУ, 1979, стр. 91—92.

Ассоциатив методнинг вариантларидан бири эркин ассоциациялар усулидир. Бундай усулда текшириладиган одамга битта сўз берилиб, ўзини назорат қилмай, хаёлига келган сўзларни айтиш таклиф этилади. Бу усулни З. Фрейд қўллаб, қуйидаги хулосага келган: ассоциациялар оқими текшириладиган одамнинг билими, вазиятга алоқадор ҳолати, тушунчаси билан ўзаро боғлиқ бўлади.

Г. С. Щчурнинг кўрсатишича, тилшуносликда «майдон» компоненти иштирок этган ва оммалашган ифодалар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: функционал-семантик майдон, морфем майдон, фонем майдон, сўз ясовчилар майдони, лексик майдон, мазмуний майдон, микро ва макромайдон, нисбийлик майдони, вақт майдони, сон майдони, инкор майдони, мавжудлик майдони, майл майдони, шахс майдони, лексик-грамматик майдон, трансформацион майдон, мутлақ (реляцион) майдон, фаолият майдони, ҳолат майдони ва бошқалар.¹

Майдон сифатида кўрсатиладиган материалларнинг турлича эканлиги, шунингдек, айрим тилшунослар томонидан бу тушунчанинг ҳар хил талқин қилинишига қарамай, майдонга хос ёндашувда иккита йўналишни ажратиш мумкин: парадигматик ва синтагматик ёндашув. Булар энг кенг тарқалган ёндашувлар саналади.

Маълумки, мазмуний майдон тушунчаси Г. Ипсеннинг иши нашр этилиши билан кенг тарқалди. Г. Ипсен майдон деб умумий маъноли сўзларнинг йиғиндисини кўрсатган эди. Бироқ Й. Трирнинг фикрича, майдонга хос ёндашув В. Гумбольдт ва Г. Острофга бориб тақалади.

Й. Трир, аввало, лексик ва тушунчавий майдонларни бир-биридан фарқлади. У ўз концепциясининг танқидчиларига берган жавобларида ёндашувнинг умумфалсафий ва умумлисоний жиҳатлари билан эмас, балки соф амалий мулоҳазалардан келиб чиққанини билдирди. Уни дастлаб умумлексикадан алоҳида сўзлар гуруҳини ажратиш мезонлари қизиқтиради. Бундай мезон эса унинг фикрича, берилган сўзлар гуруҳидаги умумий маънонинг мавжуд бўлиши саналади. Бироқ бу сўзлар бошқа маънолари билан ўзга гуруҳга кирганлиги сабабли, «умумий тушунча» ифодаси афзалроқ кўринади. Чунки бу билан берилган лексемалар

1. Щчур Г. С. Теория поля в лингвистике. М., 1974, стр. 19—21.

йингидисини иккинчисидан фарқлаш мумкин. Й. Трир сўз ва унинг хусусиятлари унинг системада, майдонда тутган ўрни билан белгиланади, деб ҳисоблайди.

Лексикадаги парадигматик майдон ёндашувида икки хусусият яққол кўзга ташланади: 1) - бундай ёндашувда лексемалар гуруҳи текширилади; 2) ушбу гуруҳ элементларидаги умумий семантик белгилар мавжудлиги кузатилади.

Ҳозирги даврда майдон назарияси қатор жаҳон тилшуносларининг тадқиқотларида грамматикага хос масалаларни ёритишда муҳим ўрин тутмоқда. Грамматикадаги майдон тушунчаси кўпроқ морфологик сатҳдаги грамматик категорияларни уларга функционал-семантик жиҳатдан яқин бўлган тилнинг бошқа сатҳлари воситасидаги алоқанинг текширилиши давомида қўлланилади.

Жумладан, В. Г. Адмони ўзининг бир қатор ишларида гап бўлақларининг майдонга хос табиатини очиб берган.¹

Грамматик майдонни М. М. Гухман томонидан илгари сурилган парадигматик бўлмаган бирликларнинг парадигматик системалар билан ўзига хос муносабати билан фарқланадиган грамматик моделлаштиришнинг алоҳида тузилиш бирлиги сифатида тушуниш ўзига хос аҳамиятга эга.²

Майдон ядросини морфологик сатҳдаги муайян грамматик категориялар ҳосил қилувчи сўз шакллари системаси ташкил қилади. Чегара қисми шу грамматик категория билан функционал жиҳатдан маълум тартибда бўлиб, аммо камроқ шаклланган тузилмаларни намоён қилувчи турли хил бирликлардан ҳосил бўлади. Майдоннинг марказий (ядро) ва чегара (периферик) соҳаларга ажратилиши майдон ядросини ташкил қилувчи бирликлар (тил бирликлар), яъни сўз ўзгартувчи парадигмалар ролининг муҳимлигини намоён этади. Фақат ядровий соҳа структураси бўлгандагина, иккиламчи тартибда бўлган бирликлар майдоннинг чегарасини юзага чиқариш мумкин. Синтактик сатҳ доирасида майдоннинг юзага чиқишида сўз ўзгартувчиларнинг роли шунчалар юқорики, уларсиз грамматик майдонни ҳосил қилиш мумкин эмас.

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М. -Л. 1864; Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Система отношений и системы построения. Л., 1973.
2. Гухман М. М. Единицы анализа словоизменительной системы и понятие поля. — «Фонетика. Фонология. Грамматика». К семидесятилетию А. А. Реформатского. М., 1971, стр. 169.

«Синтактик майдон» термини билан даслаб В. Порцигнинг тадқиқотлари юзага келган бўлса-да, у лексемалар ўртасидаги синтагматик муносабатларни ушбу атама остида беради. В. Порциг сўз бирикмалари ва бошқа таркибий қисмларнинг мазмуний мослиги ифодаланиб турган синтактик бутунликларни белгилайди ва бир вақтнинг ўзида субъект билан предикат ёки объект предикат ўртасидаги муносабатларнинг ўрганилишини иккинчи даражали ҳисоблайди.¹

Синтактик сатҳ бирликлари доирасидаги майдон тушунчаси ғарбий германиялик тилшунос Л. Вайсгербер ишларида кўринади.¹

Н. И. Филичева синтактик майдон сифатида объектив реал муносабатларнинг умумлашган инъикосини акс эттирувчи синтактик маънолар яқинлигини ифодалаётган синтактик моделлар гуруҳини тушунади. Унингча, муайян структур моделларнинг синтактик майдонга бирлашиши улар ўртасидаги реал мазмуний ва функционал алоқаларнинг бирлиги билан юзага чиқади. Грамматикада синтактик майдон тушунчасининг қўлланиши сунъий равишда (назарий жиҳатдан) тилдан фойдаланувчилар онгида реал мавжуд бўлган синтактик структуралар ўртасидаги алоқаларни моделлаштиришга ҳаракат қилиш билан боғланади.²

Синтактик майдонларни ажратиш учун, биринчи навбатда, ифода жиҳатидан ҳар хил бўлган, ammo мазмун планида қисман ёки тўла мос келувчи, яъни умумий инвариант мазмуний ҳусусиятлари мавжуд бўлган тил воситаларни йиғиндиси бўлиши зарур. Шу билан биргаликда, мазмуний инвариантлик, вазифавий яқинлик, муайян синтактик соҳада функционал жиҳатдан биргаликдаги муносабатга олиб келади. Майдон планида яқинлашувчи синтактик моделлар майдон ҳосил қилиб, тилнинг умумий соҳасига хизмат қилади.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида ҳам синтактик сатҳ доирасида майдонга хос айрим тадқиқотлар юзага кела бошлади.³ Бироқ ҳали бу сатҳда майдон назарияси муаммоларини махсус ўрганиш кўндаланг турибди.

1. Бу ҳақда қаранг: Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, стр. 11.
2. Филичева Н. И. Синтаксические поля. Пособие по немецкого языка. М., 1977, стр. 15.
3. Абдувалиев М. Тўлиқсизлик майдони ва уни ташкил этувчи синтактик бирликлар. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 4-сон.

«Морфосемантик майдон» атамаси, одатда, { лексик сатҳ бирликлари, яъни сўзларга нисбатан қўлланилади. Бу атаманинг киритилиши учун асос бўлиб, яъни мазмуний жиҳати умумий бўлган сўзлар гуруҳигина эмас, балки умумий семантика ва морфем таркиби умумий бўлган бирлашмалар ҳам хизмат қилади. Бунда морфем таркибининг умумийлиги маълум гуруҳга бирлашган лексик бирликларнинг ўзакларига хос умумийлигида ҳам ва уларнинг қўшимчалари умумийлигида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Инвариантлик тамойилга асосан, лексик бирликлар маънолари ва морфемалари умумийлиги бўйича ҳам дифференциал белгиларнинг умумийлигида ҳам бирлашиш мумкин. Морфосемантик майдонлар лексика учун ҳам, морфология учун ҳам типик бўлиши кўзатилади. Бундай хулоса чиқаришга бир неча яқин тиллар морфологиясида элементлари морфем таркиби ҳамда семантикаси умумий ва улар ўзаро алоқада бўлган гуруҳларни ажратиш мумкинлиги ҳам асос бўлади.

Ўзбек тилшунослигида Т. Мирзақулов морфем парадигматика борасидаги махсус ишида майдон ва парадигматика ўртасидаги фарқларни очишга ҳаракат қилганлиги маълум. Унинг фикрича, майдон тушунчаси морфемиканинг ёндош сатҳлари билан алоқаси, туташ зоналарнинг хусусиятини парадигматика доирасида ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади.¹

Т. Мирзақуловнинг таъкидлашича, «майдон { нуқтаи назаридан ёндашилганда, у тилнинг бир неча сатҳ ҳодисаларини туташтириб, сатҳлараро фарққа чек қўяди, парадигма эса бир сатҳ доирасида бўлиб, сатҳлараро чегарани сақлайди». ²

Трансформацион майдон ёки синтактик парадигмалар бир-бири билан синонимик ва ясалиш (деривацион) муносабатлари орқали боғланган конкрет сўз бирикмаси ва гаплар билан ифодаланган мазмуний майдонлардир. Синтактик парадигмалар лексик парадигмалар билан узвий боғланиб, кўпинча ягона парадигматик комплекслар ҳосил қилади ва Порциг майдонини юзага келтиради: **хурмоқ — ит, кишнамоқ — от**, типидagi конкрет мазмуний синтагмалар воситасида **ит ҳуради, от кишнайд** тарзидаги синтактик синтагмалар вужудга келади. Уларни айрим адабиётларда

1. Мирзақулов Т. Ў. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масалалари. — ДДА. Тошкент, 1994, 18-бет.

2. Мирзақулов Т. Ў. Юқоридаги асар, 18—19-бетлар.

синтагматик майдонлар ёки синтагматик микромайдонлар деб ҳам юритилади.

Тилшуносликда кейинги бир неча ўн йилликларда «асоциатив майдон» атамаси кенг тарқалди. Гарчи бу масала Аристотелга бориб тақалса-да, XX аср бошларида медиклар ва психологлар (дастлаб АҚШ ва Германияда) бу билан махсус шуғуллана бошлашди. Бу хусусдаги диққатга сазовор тажрибалардан Кент ва А. Розанов томонидан ўтказилган тажрибани алоҳида кўрсатиш мумкин. Кейинги тадқиқотлар учун улар асос бўлиб хизмат қилмоқда. Тажрибалар асосида текширилувчиларнинг фақат психик рувожланиш даражасигина эмас, балки лингвистик тараққиётгайлик даражаси ҳам аниқланмоқда.

Грамматикада майдон «лексик-грамматик майдон» ёки «функционал-семантик майдон» (қисқача ФСМ) тарзида юритилади. ФСМ маълум мазмуний категорияларга таянган, вазифалари умумийлиги билан ўзаро муносабатда бўлган тилнинг турли сатҳларига хос воситалар системаси ҳисобланади.

ФСМлар асосида турли хил тил воситаларини бирлаштирувчи ва уларнинг ўзаро муносабатларини юзага чиқарувчи мазмуний инвариант-семантик категориялар ётади. А. В. Бондарко барча ФСМларнинг асоси объектив борликдаги у ёки бу муносабатларнинг киши онгида маълум мазмуний категориялар кўринишида акс этиши эканлигини таъкидлайди.¹

А. В. Бондарко ФСМларнинг ушбу тўрт гуруҳини ажратди.

1) предикатив ядроли ФСМ (аспектуаллик, модаллик, маишийлик, нисбийлик майдонлари комплекси);

2) предметлик (субъект-объект) ядроли ФСМ (субъект-лилик — объект-лилик, аниқлик — ноаниқлик майдонлари);

3) миқдор-сифат ядроли ФСМ (миқдор, сифат, қиёсийлик, тегишлилик майдонлари);

4) ҳолат ядроли (боғлиқлик ва локатив майдонлари).

ФСМларда майдонга бирлашиш асоси бўлиб, биринчидан, умумий мазмуний белгининг мавжудлиги, иккинчидан турли сатҳларга хос воситалар, яъни грамматик ва лексик бирликлар орқали бирлашув ходисасининг юзага чиқиши хизмат қилади. ФСМлар мазмуний қамровдаги бирликларни

1. Бондарко А. В. Грамматические значение и смысл. Л., 1978.
2. Бондарко А. В. О грамматике функционально-семантических частей. Изв. АН СССР. Сер. Литература и языка. 1984, т. 43, № 6

умумлаштириши билан мазмуний майдонларга яқин турса-да, улар муайян шаклий ифода воситаларига алоқадорлиги билан фарқланадики, бундай майдонларда грамматик воситаларнинг ҳам умумлашиши мавжуд.

Функционал-семантик майдонда синонимик алоқалар мавжуд, бироқ у синонимик қаторлардан кенгроқ,¹ яъни бундай майдон қарама-қарши бўлган маъноларни ҳам ўз ичига олади.

ФСМлар мазмун плани муайян грамматик категориялар билан ифодаланувчи, ифода плани эса тилнинг турли сатҳларига хос бўлган воситаларнинг категориялар кўринишида акс этиши демакдир.

Шу кунга қадар ФСМлар модаллик, аспектualлик, замон (темпораллик), нисбат каби категориялар доирасида тадқиқ этилди.² Туркийшуносликда, хусусан, ўзбек тилшунослигида бу масала етарли даражада ўрганилмаган муаммо сифатида ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Ўзбек тили лексикасини ФСМ сифатида ўрганишда лексикани макромайдон тарзида қаралиб, у турлича микромайдонларга ажратилади: **предмет, шахс, замон, макон, ҳолат, ҳаракат, муносабат, нисбат** сингари. Микромайдонларга бўлинишнинг асоси фақат бир сўз туркуми доирасида ёки турлича сўз туркумлари доирасида кузатилиши мумкин. Жумладан, ранг — тус билдирувчи **оқ, қора, қизғиш, яшил, сариқ, пушти** лексемалари ФСМ сифатида **белги** микромайдонига кириб, сифат сўз туркуми тарзида умумий саналса, **тиришди, тиришган, тиришиш** ҳаракат мазмуний категорияларига мансуб бирликлар ҳаракат микромайдонининг таркибий қисмлари сирасига киради. Бироқ бу сўзлар феъл ва унинг функционал шакллари тарзида фарқланади.

Ёки шахсни номлаш функцияси билан бирлашган шахс микромайдонига мансуб сўзлар ҳам анъанавий қарашлардаги от, сифат сингари турлича туркумлар доирасида кузатилиши мумкин. Шунини таъкидлаш жоизки, бу ўринда тил

1. Функционал-семантик синонимлар хусусида қарангс Шамсиддинов Х. Сўзларнинг функционал-семантик синонимлари.— Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, 1-сон; шу муаллиф. Сўзларнинг сўз функционал-семантик синонимлари.— Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, 5-сон; шу муаллиф. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари.— Ўзбек тили ва адабиёти, 1997, 6-сон.
2. ТФГ (теория функциональной грамматики). Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л., 1987; ТФГ. Темпоральность. Модальность. Л., 1990.

тараққиёти натижасида бир туркумнинг бошқасига кўчиши ёки отлашиш ҳодисасининг юзага чиқиши эмас, балки ушбу лексемалар вазифасидаги умумийлик, шахсни номлаш хусусияти муҳимдир.

Хуллас, бундай тасниф усулини барча тил сатҳи birlikларига нисбатан қўллаш ўзига хос илмий самара беради.

Х У Л О С А

Тилга система сифатида ёндашувнинг кучайиши тилшунослар учун янгидан-янги имкониятлар яратмоқда. Тилни маъмуний майдон асосида ўрганиш шарқ тилшунослигида жуда қадимдан мавжуд бўлиб, хусусан, лексикография соҳасида жиддий муваффақиятларга эришилди. Афсуски, ҳозирги ўзбек тилшунослигига бу усул Европа тилшунослиги орқали кириб келди ва тилни майдон сифатида ўрганиш ана шу тилшуносликка нисбат берилди.

Тилни майдон сифатида ўрганиш тилни акс эттириш табиатини очишда жуда катта аҳамиятга эга, чунки объектив олам бир бутун система саналиб, системанинг узвлари муайян микрооламлардан иборат бўлади. Бу микроолам инсон онги орқали тилда ўз ифодасини топади. Демак, тилни майдон сифатида ўрганиш олам—онг—тил диалектик муносабатини ёрқин ифодалашга ёрдам беради.

Майдон назарияси идеографик луғатлар тузишда муносиб аҳамият касб этади. Ўзбек тилининг Давлат тили мақомига эга бўлиши, унинг жаҳон миқёсида обрў-эътиборининг кўтарилиши, ўзбек тилини ўрганишга жаҳон халқлари интилишининг кучайиши бундай луғатларга бўлган эҳтиёжни янада орттирмоқда. Чунки ҳар қандай идеографик луғат маълум бир тил лексикасини осон ўзлаштиришга, у ёки бу тушунчаларни ифодаловчи сўзни топишга қулай имконият туғдиради. Ана шуларни ҳисобга олиб, идеографик луғат тузиш тамойилларини белгилаш бугунги ўзбек тилшунослиги учун ғоят долзарб масалалардан бири саналади. Бу масалани ҳал қилиш эса, биринчи навбатда, майдон назариясини илмий-назарий жиҳатдан кенг, атрофлича ўрганиш билан узвий боғлиқдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдиев М. Аффиксальный способ образования названий лиц в узбекском языке. АНД. Ташкент, 1991.
2. Абдувалиев М. Тўсиқсизлик майдони ва уни ташкил этувчи синтактик бирликлар.—Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 4-сон.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1997.
4. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.
5. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. Л., 1964.
6. Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Система отношений и системы построения. Л., 1973.
7. Афанасьев В. Г. Системность и общество. М., 1980.
8. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
9. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
10. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985.
11. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. ДДА. Тошкент, 1997.
12. Бондарко А. В. Грамматические значение и смысл. Л., 1978.
13. Бондарко А. В. О грамматике функционально-семантических полей. Изв. АН СССР. Сер. Лит. и языка. 1984, т. 43, № 6.
14. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. М., 1990.
15. Вопросы учебной лексикографии. М., 1969.
16. Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972.
17. Гухман М. М. Единицы анализа словоизменительной системы и понятие поля. — В кн.: Фонетика, Фонология, Грамматика. К семидесятилетию А. А. Реформатского. М., 1971.
18. Гухман М. М. Лингвистическая теория Л. Вейсгербера.—Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М., 1961.
19. Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории. М., 1977.
20. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. М., 1960.
21. Звегинцев В. А. Семасиология М., 1967.
22. Илларионов С. В. Гносеологическая функция принципа инвариантности. — Вопросы философии, 1968, № 12.
23. Караулов Ю. Н. Лингвистические конструирование и тезаурус литературного языка. М., 1981.
24. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М., 1976.

25. Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М., 1980.
26. Кузнецова Э. В. О статусах слова.—Исследования по семантике. Уфа, 1983.
27. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
28. Литвин Ф. А. Многозначность слова в языке и речь. М., 1984
29. Лурья А. Р. Язык и сознание. МГУ, 1979.
30. Мирзақулов Т. Ў. Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси масаллари. — ДДА. Тошкент, 1994.
31. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент, 1975.
32. Морковкин В. В. Идеографические описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). АКД. М., 1973.
33. Морковкин В. В. Идеографические словари. М., 1970.
34. Мухаммед Якуб Чинги. Келурнаме. Ташкент, 1982.
35. Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики. Лицо в узбекском языке. АКД. Ташкент, 1992.
36. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1995.
37. Никитин М. В. Лексическое значение слова. М., 1983.
38. Новиков Л. А. Семантика русского языка. М., 1982.
39. Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. Тошкент, 1989.
40. Нурмонов А. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. Андижон, 1992.
41. Нурмонов А. Лисоний бирликларда умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса диалектикаси. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, 1-сон.
42. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1990.
43. Павлович Н. В. Парадигмы образов в русском поэтическом языке. — ВЯ, 1991, № 3.
44. Пешковский А. М. Избранные труды. М., 1959.
45. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент, 1989.
46. Раҳматуллаев Ш. Семема—мустақил тил бирлиги. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, 5-сон.
47. Сентенберг И. В. Лексическая семантика английского глагола. М., 1984.
48. Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в современной лингвистике. М., 1975.

49. Собиров Э. Принципы целостности в системе научного познания. АҚД. Ташкент, 1982.
50. Солнцев М. В. Язык как системно-структурное образование. М., 1971.
51. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1979.
52. Степанов Ю. С. О предпосылках лингвистической теории значения. — ВЯ. 1964, № 5.
53. Уватов У. Номи улуг, сўзи қутлуг. — Абул Ҳосим аз-Замаҳшарий. «Нозик иборалар» китобидан. Тошкент, 1992.
54. Урсул А. Д. Теоритико-познавательное значение принципа инвариантности. — Симметрия, инвариантность, структура. М., 1967.
55. Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1972.
56. Уфимцева А. А. Теория «семантического поля» и возможности их применения при изучении словарного состава языка. — «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике». М., 1961.
57. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968.
58. Теории функциональной грамматики (ТФГ). Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л., 1987; ТФГ. Темпоральность. Модальность. Л., 1990.
59. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. М., 1982.
60. Филичева Н. И. Синтаксические поля. М., 1977.
61. Что значит знать язык и владеть им. Л., 1989.
62. Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, 1-сон.
63. Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг сўз функционал-семантик синонимлари. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, 5-сон.
64. Шамсиддинов Ҳ. Сўзларнинг эфемик функционал-семантик синонимлари. — Ўзбек тили ва адабиёти, 1997, 6-сон.
65. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике. М., 1974.
66. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. I, II томлар. М., 1981.
67. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент, 1977.

М У Н Д А Р И Ж А

Оламнинг бир бутунлиги ва унинг тилда акс этиши	3-бет
Тилшуносликда майдон назарияси	13-бет
Идеографик лугатлар хусусида	19-бет
Майдон ва унга ёндош ҳодисалар	23-бет
Мазмуний майдоннинг мантиқий тузилиши	28-бет
Майдонда кўпмаънолилик. Моҳият ва ҳодиса	34-бет
Майдон ва унинг турлари	39-бет
Хулоса	47-бет
Фойдаланилган адабиётлар	48-бет.

Шарифа ИСКАНДАРОВА

**ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕКСИКИ НА ОСНОВЕ
СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ**

На узбекском языке

Ташкент, «ФАН»

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тилшунослик
институту Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

ИБ № 6865

Теришга берилди 29.06.98. Босишга рухсат этилди. 10.09.98.
Қоғоз бичими 60x90 1/16. Босмахона қоғози. Адабий гарни-
тура. Юқори босма. Шартли босма т. 3,0. Ҳисоб-нашриёт т.
500 нусхада. 2976-буюртма. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «ФАН» нашриёти: 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

Босмахона манзили: 712014, Фарғона, Соҳибқирон Темур
кўчаси, 45-уй.